ԴՈՒՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ, ԹԻՒ 9

ԱՄԲՈՂՋ ԵՐԿԵՐ
ԵՂԻՇԷ ՎԱՍՏՐԻԱՐՔ ԴՈՒՐԵԱՆԻ

Ը.

ԲԱՐՈՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ
ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ
1936

REL-T
DURE
1936

ԱՄԲՈՂՋ ԵՐԿԵՐ

ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԴՈՒՐԵԱՆԻ

Ը.

ԲԱՐՈՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊՍ. ԴՈՒՐԵԱՆ

ԲԱՐՈՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԾՐՈՒՍԱՂԷՄ
ՏՊԱՐԱՆ ՍՐՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ
1936

ՅԵՏ ՄԱՀՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Զվարանեցանք Լուսահոգւոյն գրչի արդիւնքներուն կարգը դասել այս գրքոյկն ալ, որուն բուն հեղինակն է Ֆրանսացի Պ. Pierre Janet, փիլիսոփայական դասագիրքերու եւ ուսումնասիրութեանց անուանի եւ սիրուած հեղինակը:

Անոնք որ ծանօթ են գործիս բնագրին, պիտի հասկնան սակայն թէ բոլորովին հասարակ թարգմանութիւն մը չէ այս եղածը: Այդ պարագային, թերեւս աւելի սուտար պիտի լինէր ան, եւ հետեւաբար քիչ մը ծանր՝ մեր դպրոցներու արդէն իսկ ծանրաբեռնուած ծրագիրներուն:

Այնպէս որ այս ձեռնարկէն սպասուածը պէտք է լինի մեր բարձրագոյն նախակրթարաններուն մէջ գոհացումը լոկ իմաստասիրական բարոյագիտութեան պէտքին, զոր կարելի չէ անշուշտ, եւ ոչ ներելի, անտեսել:

Ճիշդ այդ նպատակով է արդէն որ կատարուած է հայացումի այս աշխատութիւնը, ինչ ինչ յապաւումներով, եւ ընդհանրապէս պարզումի ենթարկելով անոր զանազան կէտերը:

Վստահ ենք որ, ձեռնհաս եւ խղճամիտ ուսուցիչներու ձեռքին մէջ, պիտի կարելի ըլլայ գործածել զայն իբրեւ օգտակար դասագիրք մը:

4 Յունուար 1936

Երուսաղէմ

* * *

ԲԱՐՈՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՌԱՐԿԱՅ ԵՒ ՄԵԹՈՏ ԲԱՐՈՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

1.— Առարկայ բարոյագիտութիւն.— *Բարոյագիտութիւնը բարքերու գիտութիւնն է: Բարք ըսելով կը հասկնանք ո՛չ միայն մարդոց գործերուն ամբողջութիւնը, այլ և այդ գործելութիւններու* (action) *մասին իրենց ունեցած կարծիքները:*

Ուրեմն Բարոյագիտութիւնը կ'ուսումնասիրէ մարդկային գործերն ու այդ գործերուն հետ կապ ունեցող գաղափարները:

2.— Բարոյական իրողութիւններ.— *Բարոյական իրողութիւնները բազմաթիւ են ու անոնց կը հանդիպինք պատմութեան, օբէնսդրութեան, կրօնքի ու գրականութեան մէջ: Այդ միևնոյն իրողութիւնները այլևայլ տեսութիւններով կրնան նկատի առնուիլ մատենագրի մը կամ հոգեբանի մը կողմէ, բայց բարոյագէտին անկ է ընդհանրապէս դասել կամ ճնշադատել մարդկային գործերը և ուսումնասիրել զանոնք իրենց արժէքին տեսակէտէն:*

3.— Բարիին սկզբունքը.— *Բարոյագիտութիւնը*

մարդկային գործերը կը ծնանին կամ կը գնահատուին, բարիին սկզբունքը միայն առաջնորդ ունենալով իրեն։

4. — Բարոյագիտութեան մեթոդը. — *Բարոյագիտութիւնը իր ամբողջութեանը մէջ՝ կրկին մեթոտներով կ'առաջնորդուի։ Եթէ բարոյական իրողութիւնները իրարու հետ համեմատելով ուզենք անոնցմէ սկզբունքներ հանել՝ Մակածական գիտութիւն մը* (Science inductive) *կ'ըլլայ ան, ինչպէս են բնութեան ու մարդկային մտքին ուսումնասիրութեանը նուիրուած զանազան գիտութիւնները։ Իսկ եթէ կրօնական դաւանակարգերու* (dogmes) *վրայ հիմնուած սկզբունքներէն ուզենք հանել պարտականութիւններու շարք մը՝ Ընծայական մեթոդին* (Méthode deductive) *հետեւած կ'ըլլանք, աստուածային հեղինակութիւն մը տալով անոր և ոչ թէ գիտական հանգամանք մը։*

5. — Բարոյագիտութեան բաժանումը. — *Բարոյագիտութիւնը երեք մաս ունի։* (Ա) *Բարոյական երևոյթներու զննութիւնը, որ մարդկային գործերու գընահատումներու նկարագրական* (descriptive) *մասն է։* (Բ) *Բարոյական իրողութիւններու ընդհանուր սկզբունքին հետազօտութիւնը, որ տրամախոհութեամբ կամ վերլուծութեամբ կ'ըլլայ, և որ տեսական* (théorique) *մասն է բարոյագիտութեան։* (Գ) *Գործնական մաս մըն ալ կայ՝ որ սկզբունքները կիրարկելով՝ անոնցմէ դուրս կը բերէ մեր սեպհական պարտքերը։*

§ 2

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆ, ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

6.— Բարիին գաղափարը.— *Բարոյական բարիին ծանօթութեամբն է որ կ'ունենանք մեր գործերուն, մեր անձի արժէքին գաղափարը. սակայն բարձրագոյն վերացումով* (abstraction) *է որ կ'իմանանք բարիին ըստ ինքեան, բացարձակ բարիին կամ այն կատարեալ կատարեալութիւնը* (perfection parfaite) *զոր մենք չունինք և հրամայուած է որ ունենանք. մեր հետապնդելիք յարացոյցն* (idéal) *է ան:*

7.— Պարտքի գաղափարը.— *Պարտքի կամ պարտականութեան գաղափարը ծնունդ կ'առնէ գիտակցութեան հրամաններէն. գիտակցութեան յղացած բարիին վերացած բան մը չէ միշտ, այլ ներ բարիի խնդիր է, զոր կը պարտինք ստանալ կամ ունենալ, և հետեւաբար մեր պարտքը կ'ըլլայ ան, և իր անունն ալ բարոյական օրէնք:*

8.— Բարոյական օրէնքի հանգամանքը.— *Բարոյական օրէնքին առաջին ու ամենակարեւոր նկարագիրն է պարտադրել տալ. ամէն օրէնքի պէս պարտքն ալ անհրաժեշտութիւն մըն է և յայտնի չափով մը կ'որոշադրէ* (déterminer) *մեր կամքը:*

9.— Բարոյական պարտականութեան բացարձակութիւնը.— *Պարտքը ըլլալով վախճան մը ըստ ինքեան* (une fin en soi) *իրմէ դուրս նպատակ մը չունի, որուն իբրև միջոց ծառայէ: Օրինակի համար՝ դրամը*

վերջին, բացարձակ վախճան մը չէ այլ միայն միջոց մը ինչ ինչ բարիքներ ստանալու համար, ընդհակառակը՝ բարոյական օրէնքը, մեր գործունէութեան վերջին եզրը պէտք է ըլլայ. ուրեմն որ եւ է գործ կը կորսնցնէ իր արժէքը, եթէ չահախնդրական չարժառիթ մը ունենայ իրեն: Պէտք է դաւանիլ որ «Պարտքը օրհնիին հնազանդելու հարկն է ի վեճարանս օրհնիին» (Քանդ):

10.— Պարտականութեան տիեզերական նկարագիրը.— *Պարտիին երրորդ նկարագիրն է տիեզերական ըլլալը: Այսու ամենայնիւ տիեզերական չէ իրապես* (en fait) *վասնզի ո՛չ ամէնուրեք և ո՛չ միշտ չէ գործադրուած կամ իմացուած միևնոյն կերպով, բայց իրաւապես* (en droit) *տիեզերական ըլլալէ չի դադրիր, վասնզի չենք կրնար յղանալ բարոյական օրէնք մը՝ առանց համոզուելու թէ ան կը պարտի կիրարկուիլ ամէն մարդերու և թէ ամէն մարդ՝ մեր տեղն ու միևնոյն պարագաներուն մէջ ըլլալով՝ պէտք է որ նոյնը գործէ: Հռչակաւոր է Քանդի բանաձևը «Գործէ միշտ այնպես որ կարենաս ուզել որ քու գործիդ կանոնը տիեզերական սկիզբ մը ըլլայ»:*

Դաստիարակութեան մէջ յաճախ կը գործածուի այդ կանոնը: Երբ տղայ մը անիրաւ գործ մը գործէ իրեն կ'ըսուի. «Ինչ պիտի պատահէր եթէ ամէնքն ալ քեզի պէս ընէին»:

11.— Արժանիիի եւ ապարժանիիի գաղափարը.— *Մեր վրայ իրրև պարտք դրուած գործերու կատարումը կը չինէ մեր արժանիքը* (mérite), *իսկ հակառակին՝ ապարժանիիի* (démérite) *կ'ենթարկուինք: Մարդուն*

արժանիքը իր կատարած գործին դժուարութեան ու ներքին արժէքին համեմատ է, և լեզուն կ'որակէ զանազան արժէքները այդ ընթացքին (conduite) *որ կրնայ ըլլալ դիւցազնական, գեղեցիկ, պատշաճ, ուղիղ, պարկեշտ, յանցաւոր, ոճրապարտ, ամօթալի, գարշելի և այլն:*

12.— Հատուցում (Sanction).— *Մարդկային գործերը պատասխանատուութեան մը հետևանքով է որ բարոյական ըմբռնումի կամ գիտակցութեան հետ ներքնապէս կապուած են: Իրենց բարի և չար հանգամանքներուն համաձայն կը վարձատրուին կամ կը պատժուին, կը գովուին կամ կը պարսաւուին, այդ է հատուցումը:*

---

§ 3

ԶԳԱՅՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

(ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏՈՎ)

13.— Բարոյական զգացումներ.— *Բարոյական զգացումներէն ոմանք իրենց առարկայ ունին մեր իսկ անձը՝ բարոյական հայեցակէտով, ասոնք են պատիւի, անձնագոհութեան* (contentement de soi-même), *բարոյական գոհունակութեան, և կամ խղճի խայթի, ամօթի, զղջումի զգացումները: Այս հոգեկան երևոյթներուն մէջ ինքնին կը չօշափուի սա մտածումը թէ՝ ազնիւ կ'արժեմ, կամ նուաղ կ'արժեմ. բարոյական զգացումները՝ իրենց բարոյական արժէքովը կը գնահատուին, ուրիշ մարդերու վրայ ալ այդ զգացումներուն կարևորագոյնն է ակնածանքը* (le respect), *խարխափելով այն բարոյական օրէնքին որուն մենք կը հպատակինք:*

14. — Բնազդներն, հակումներն եւ ունակութիւնները բարոյականի մէջ. — *Բնազդական երեւոյթները բարոյագիտութեան մէջ մեծ տեղ մը չեն գրաւեր. և արդէն բարոյական գնահատումն ալ դիտաւորական գործերով* (actes intentionnels) *տեղի կ'ունենայ: Սակայն և այնպէս պէտք չէ մոռնալ որ տղաքները ժառանգականութեան կամ ուրիշ պատճառներով կ'ունենան ի ծնէ չար կամ յոռի բնազդներ՝ որոնք կրնան դիւրացնել կամ դժուարացնել անոնց բարոյական դաստիարակութեան գործը. հակումները* (inclinations), *այն ինքնաբերական շարժումները, որոնցմով միտքը կը տարուի դէպի այս կամ այն առարկաները կամ կը հեռանայ անոնցմէ՝ աւելի կարեւոր դեր մը կը կատարեն մեր գործերուն մէջ և կրնան մերթ ոճիր մը ըլլալ և մերթ անձնուիրութիւն մը: Գալով ունակութեան* (habitude), *մեր բարոյականին մէջ մեծ նշանակութիւն ունի ան. անով է որ կրնանք պահպանել* (conserver) *մեր անցեալ ճիգերուն արդիւնքը, մեր կենցաղին միութիւնն ու շարունակութիւնը: Եթէ սովորանոտութեան* (routine) *փոխուի ան՝ կրնայ արգելք դառնալ յառաջդիմութեան համար հարկաւոր նկատուած փոփոխութիւններն իրագործելու: Ուրեմն՝ ունակութիւնը կը դիւրացնէ չար կամ յոռի գնացքը իրեն տրուած ուղղութեան համեմատ: Նաև ունակութիւններով բարոյական գործերը հեշտ կը կատարուին, և կը կազմուին առաքինութիւնները, իսկ յոռի ունակութիւններով մեր կիրքերուն ընդդիմադրութիւնը կը զօրանայ ու կը կազմուին մոլութիւնները:*

Գերազանցօրէն մեր բարոյական կարողութիւնը կամքն է, և անոր էական նկարագիրը՝ այն է ազատութիւնը՝ բարոյական գաղափարներով է որ կ'որոշադրուի:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

15.— Բարոյականի դրուբիւցները.— *Գիտական դրութիւն մը* (système) *այն ատեն կը կազմուի՝ երբ գինուխեամբ հաւաքուած բազմաթիւ իրողութիւններ իրար բերուելով կը բացատրուին։ Բարոյականի դրութիւնն ալ կը պարտի միեւնոյն բացատրութեան մէջ առնել բարոյական այն իրողութիւնները որոնք կամ գիտակցութեան կամ պատմական հետազօտութիւններու շնորհիւ ձեռք բերուած են։*

Ըստ այսմ բարոյականի դրութիւնները՝ մարդուս գործելու շարժառիթներուն մէկը միայն առնելով՝ կ'ընդհանրացնեն զայն, ու կը փորձեն այդ միակ շարժառիթին հետ կապել մարդկային բոլոր բարոյական գործերը։

Ա. ԵՐՋԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՆԵՐԸ

16.— Հաճոյքին բարոյականը.— *Հին փիլիսոփաներէն ոմանց համար մարդոց կենցաղը հաճոյքին հրապոյրովը* (par l'attrait du plaisir) *բացատրել՝ պարզ ու բաւարար միջոց մը նկատուեցաւ։*

Սրիսդիպպոս Կիւրինացի Սոկրատի անկախ աշակերտներէն մին նոյն բարոյականը բանաձեւեց սա հիման վրայ թէ ամէն կենդանի էակ կը փնտռէ իւր հաճոյքը ու կը խուսափի վիշտէն, նոյնը կ'ընէ մարդն ալ։

Պէտք է գիտնալ սակայն որ բարոյականի դրութիւն մը մարդոց բարոյական գաղափարներուն վրայ միայն կրնայ հիմնուիլ, մինչդեռ Արիսդիպպոսի վար-

դասետութիւնը, որ սոսկ հաճոյապաշտութիւն մըն է (hédonisme), *զուրկ է այդ նուիրական հանգամանքներէն, վասնզի ամէն հաճոյքի անձնատուր ըլլալու թելադրութիւնը չենք կրնար հաշտեցնել բարոյական գաղափարի մը իմացումին հետ։*

17.— Շահու (intérêt) բարոյականը.— *Եպիկուր անուն փիլիսոփան չուզեր որ կուրօրէն հետապնդուին բոլոր հաճոյքները, այլ կ'ուզէ որ մարդ ընտրէ անոնց մէջէն։ Ըստ իր տեսութեան, հաճոյքներէն ոմանք աննկայուն* (instable) *ըլլալով կը փոխուին և տառապանքներ կը դառնան, ոմանք ալ՝ ընդհակառակը կայուն ըլլալով* (stable)՝ *կրնան երկարաձգուիլ առանց վիշտ մը բերելու իրենց ետեւէն, ուստի կը պատուիրէր իրեւ կեանքի կանոն ընդունիլ ո՛չ թէ կարելի մեծ հաճոյքը, այլ կարելի տեւողն հաճոյքը կարելի երկարագոյն ժամանակի մը համար, և իր բարոյականը կ'ամփոփուէր հետեւեալ չորս կանոններուն մէջ։*

ա) Ընդունէ այն հաճոյքը՝ որ ցաւագին հետեւանքներ չունի քեզի համար։

բ) Փախիր այն վիշտէն որ օգտակարութիւն մը չունի։

գ) Փախիր այն հաճոյքէն որ կրնայ զրկել զքեզ յետնագոյն հաճոյքէ մը և աւելի մեծ վիշտ մը առթել քեզի։

դ) Ընդունէ այն վիշտը՝ որ կրնայ աւելի մեծ հաճոյք մը հայթայթել քեզի ու աւելի մեծ վիշտէ մը զերծ պահել։

18.— Երկու բարոյականներու բաղդատութիւնը.— *Եպիկուրի բարոյականը գերիվերոյ է նախորդէն, վասնզի աւելի բարձր կարողութիւններու տեղ կուտայ մեր*

կեանքին մէջ, որով և փոխանակ հնազանդելու զգայնական բերումներու, մեր բովանդակ իմացականութիւնը կը պարտինք գործածել մեր ճշմարիտ շահը որոշելու համար, կը պարտինք նաև կամաւոր ճիգով մը սանձահարել մեր անձնական գոհացումը պահանջող կիրքերը ու ապագան խորհելով չարժիլ: Լաւիմաց շահու սկզբունքը կրնայ մեր կեանքին տալ կարգ ու միութիւն, աշխատութեան ու ստացումի փափաքը կը ներշնչէ մեզի և գոնէ ճշմարիտ առաքինութեան մը տեսքը կը պահէ իր վրայ:

19.— Հաճոյքին շահու բարոյականը.— Benthamի արտայայտած հաճոյքին շահու քարոյականին սոյն տեսականը վերառաւ Stuart Mill իր L'utilitarisme (Օգտապաշտութիւն) անուն գործին մէջ, սա՛ խորհրդածութեամբ թէ անհատին երջանկութիւնը սովարաբար զուգընթաց է հաճոյքին շահուն: Ջենք կրնար, կ'ըսէ ան, ուրիշի մը երջանկութիւնը խորհիլ առանց մեզն ալ խորհելու, ուստի և կ'ընենք ուրիշին ինչ որ փափաքելի է մեզի համար: Herbert Spencer ալ նոյն միտքերը յայտնած է ծանրանալով մօտաւորապէս սա մտածումին վրայ՝ թէ նախորդ սերունդներու կեանքը, մեր անհատական կեանքին յօրդուած է ժառանգականութեամբ (hérédité) և մեր բանականութեան օրէնքը եղած է ան: Բարիի, չարի՝ առաքինութեան և խղճմտանքի վերաբերեալ գաղափարները այնչափ ընտանի են մեզի՝ որ առաքինութիւնը երջանկութեան միջոց մը կը թուի մեզի, և ժամանակ անցնելով՝ միջոց և նպատակ կը չփոթուին անբաժան և ժառանգական զուգորդութեամբ մը (association inséparable et héréditaire) և առաքինութիւնը ինքնին վախճան մը կ'ըլլայ:

20․— Լաւիմաց (bien entendu) շահու բարոյականը․— *Շահու բարոյականները՝ իրենց վարդապետութիւններուն մէջ, հաճոյքներու ո՛չ միայն քանակին այլ և որակին և արժէքին վրայ կը ծանրանան։ Ստուարդ Միլ կ'ըսէ․ «Օգտապաշտ վարդապետութեան հակառակորդները կը կարծեն թէ այդ վարդապետութիւնը խոզերուն միայն կը վայելէ։ Սակայն իրենք են որ մարդկային բնութիւնը անարգ կողմէն կը դիտեն, ենթադրելով որ մարդիկ խոզերու փնտռած հաճոյքներուն միայն ընդունակ են։*

Մարդ էակը օժտուած է աւելի բարձր կարողութիւններով, և այն պահուն երբ այդ կարողութիւններուն գիտակցութիւնն ունի՝ երջանկութիւն չի նկատեր այն բանը որ չ'օժանդակեր այդ կարողութիւններու գոհացումին . . . աւելի կ'արժէ ուրեմն դժգոհ մարդ մը ըլլալ քան յագեցած խոզ մը, աւելի կ'արժէ դժգոհ Սոկրատ մը ըլլալ քան գոհացած շամբուշ մը։

ԳԼՈՒԽ Գ.

§ 1 ՊԱՐՏՔ ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

21.— Պատասխանատուութիւն եւ իր տեսակները.— *Անձնաւորութեան* (personalité) *գաղափարը ծնունդ կուտայ պատասխանատուութեան գաղափարին, ըստ այսմ և պատասխանատուութիւնը ընդհանրապէս կը կայանայ սա իրողութեան մէջ թէ մարդ ինքինիւ կը կրէ իր գործերուն հետեւանքները:*

Սակայն պատասխանատուութիւնը կարելի է հասկընալ բազմադիմի եղանակներով. գործ մը կրնայ պարզապէս ֆիզիկական հետեւանքներ ունենալ գործողին համար. սխալ մը, լոկ անխոհեմութիւն մը կրնան հիւանդութիւն մը առաջ բերել, ատիկա կ'ըլլայ ֆիզիկական պատասխանատուութիւն: Գործերը կրնան ընկերային հետեւանքներ ունենալ և իրենց հետեւէն բերել դատական (juridique) *պատիժներ, ատիկա կ'ըլլայ օրինական եւ հաղարային պատասխանատուութիւն: Մարդու մը գործերը իր նմաններուն յարգանքը կամ արհամարհանքը կը ծնցնեն, ատիկա կ'ըլլայ ընկերային պատասխանատուութիւն: Յետոյ պիտի տեսնենք կրօնական պատասխանատուութիւնը:*

22.— Պատասխանատուութեան պայմանները.— *Պատասխանատուութեան պայմանները այն ատեն միայն կը յարգուին երբ գործ մը կարելի ըլլայ բարոյապէս անհատի մը վերագրել: Առ այդ անհրաժեշտ է որ՝*

1) *Անհատը ըլլայ խելահաս, և աւելի՝ պէտք է որ ունենայ գործին գիտակցութիւնը, այսպէս տղայ մը,*

ապուշ մը կամ յիմար մը կամ լուսնոտ մը պատասխանատու անհատներ չեն իրենց գործերուն համար։ Իսկ «գինով» մարդու մը պատասխանատուութիւնը ոչ այնչափ իր գործած ոճիրին մէջ կը կայանայ որչափ իր գիտցած ըլլալուն մէջ՝ թէ արբեցութիւնը գինքը կրնայ ենթարկել բարոյական վտանգներու, և ասով է որ պատասխանատու կը մնայ իր գործին։

2) «Մարդ պարտական չէ անկարելին ընելու» (a l'impossible nul n'est tenu) կ'ըսէ առածը, ըստ այսմ՝ մարդս պատասխանատու չէ այն բաներուն համար՝ որոնցմէ խուսափիլը իր ձեռքը չէ։

3) կրնայ մէկը յանցաւոր ըլլալ սխալումով կամ տգիտութեամբ. այդ պարագային պատասխանատուութիւնն ի հարկէ թեթև կ'ըլլայ։

4) Վերջապէս յայտնի է որ պատասխանատու չըլլար մարդ իր բռնի (par contrainte) կատարած մէկ գործին համար, մանաւանդ երբ դիտաւորական և գիտակից մասնակցութիւն մը չէ ունեցած բնաւ։ Սակայն պէտք է ըսել թէ այդ պարագային պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ գործել տուողին վրայ։

23.— Հատուցումներ (sanctions).— Խելահաս և ազատ, հետեւաբար և պատասխանատու մարդու մը գործերն իրենց զանազան հետեւանքները կ'ունենան, որոնք հատուցումներ են ինքնին։ Ֆիզիկական կամ բնական հատուցումներ են՝ ինչպէս բղջախոհութենէ (luxure) կամ ցոփութենէ յառաջ եկած տառապանքներու հիւանդութիւնները, նոյնպէս եւ ժուժկալութեան եւ առողջապահիկ կանոններով երաշխաւորուած առողջութիւնն ու երջանկութիւնը։ Օրինական կը կոչուին այն հատուցումները՝ որոնցմով կը պատժուի մէկը ի

յարգանս օրէնքին. այդ հատուցումները գրեթէ միշտ պատիժներ են և քիչ անգամ վարձատրութիւն: Բաղդատական են այն հատուցումները՝ որոնք իրրև հասարակաց կարծիքի հատուցումներ՝ լաւ կամ յոռի համբաւի մը կ'արժանացնեն մարդու մը լաւ կամ յոռի գործերը: Իսկ բուն բարոյական կամ ներքին հատուցումը՝ կատարուած պարտականութեան մը այն գոհունակութիւնն է որ կը զգայ բարի մարդը, կամ հակառակէն՝ խղճի խայթն է որով կը տանջուի յանցաւորը:

§ 2 ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՆԵՐԸ

24. — Բանապաշտական բարոյականներ (Morales rationelles). — *Պատասխանատուութեան այս նոր ծանօթոյքը ամենակարևոր չարժառիթը կ'ըլլայ գործելու: Հաճոյքին և չահուն չափ մարդկային ջանքի վախճաններեն մին կը նկատուի ան:*

25. — Պղատոնի բարոյականը. — *Պղատոնի բարոյական փիլիսոփայութիւնը մարդկային բնութեան երկուութեան իւնացումն է, ըստ որում մարդ երկու հակառակ զօրութիւններու միջև կը տարուբերի. մէկ կողմէն՝ ճշմարիտ իրականութիւններու գաղափարներու (idées) դէմյանդիմանութիւնն ու սէրը, այն է բարին, միւս կողմէ՝ հաճոյքին կոյր տենչը կամ ֆիզիկական զգայութիւնը կը ներգործեն իր վրայ: Այս երկուութիւնը հաշտեցնել գիտութեան. ա՛յս է Պղատոնի բովանդակ բարոյական տեսութիւնը: Ուր որ գիտութիւն եւ հաճոյք իրարու կը միանան և կը խառնուին՝ հոն կը տեսնուի երջանիկ և իմաստուն կեանքը, իբրեւ գըլ-*

խաւոր ազգակ կը ծառայէ գիտութիւնը, որ ճանաչումն է իրերու անյեղլի յարաբերութիւններուն, կարգի և ներդաշնակութեան։ Ով որ լաւ կը ճանչնայ հաճոյքներն ու անոնց յարաբերական արժէքը չի կրնար անժուժկալ ըլլալ, ով որ լաւ կը ճանչնայ մարդերու յարաբերութիւնները իրարու հետ՝ չի կրնար անիրաւ ըլլալ, ուրեմն գիտութիւնը կուտայ բոլոր առաքինութիւնները։

Այս կարգն ու ներդաշնակութիւնը կիրարկելով հոգիին զանազան կարողութիւններուն՝ կ'ունենանք չորս գլխաւոր առաքինութիւնները (les vertus cardinales) *որոնք են՝ խոհեմութիւն, արիութիւն, ողջախոհութիւն (ժուժկալութիւն) և արդարութիւն։ Խոհեմութիւնը առաքինութիւնն է իմացականութեան։ Արիութիւնը առաքինութիւնն է սրտին։ Ողջախոհութիւնը առաքինութիւնն է զգայարանքներուն, և վերջապէս չորրորդ առաքինութիւնը պիտի ըլլայ արդարութիւնը՝ ինչպէս նոյնը տեղի կ'ունենայ բարեկարգ պետութիւններու մէջ ալ։ Պղատոնի տեսականին մէջ հետաքրքրական է գիտութեան և առաքինութեան տեսակ մը ձուլումը։*

26.— **Ստոյիկեան բարոյականը.**— *Ցոյն գլխաւոր Ստոյիկեաններն են. Զենոն, Քրիսիպպոս, Պանետիոս և այլն, որոնց բարոյական սկզբունքները աւելի կատարելագործուեցան Հռոմի մէջ Եպիկտետոսով, Մարկոս Աւրելիոսով և Սենեկայով։ Ասոնք կերպով մը նախերգանքը պատրաստեցին Քրիստոնէական բարոյականին։ Ստոյիկեաններու համար՝ մարդը, իբրև ամբողջական աշխարհ մը, հպատակ է բնական օրէնքներու՝ որոնցմէ չի կրնար խուսափիլ։ Այդ օրէնքները Տիեզերական բանականութեան ցուցակութիւններն են, հետևաբար՝ երբ Ստոյիկեաններ կ'ըսեն թէ պէտք է «Բնութեան հա-*

մաձայն ապրիլ», ատով «բանականութեան հաւանական ապրիլ» կը հասկնան, վասնզի բանականութիւն ու բնութիւն հաւանական կը նկատեն իրարու։ Ըստ այսմ բանականութեան համաձայն ապրիլը՝ խորշիլ է այն ամենէն որ կրնայ խոտոռել մեզ։ Ուրեմն պէտք է անդորը մնալ ու անվրդով, որպէսզի կարելի ըլլայ իրականացնել այն կարգն ու միութիւնը որ կը դիտուի տիեզերքին մէջ։ Հասնելու համար առ այդ հարկ է արհամարհել հաճոյքն ու արտաքին այն ամէն բարիքները որոնք մեզմէ կախում չունին և հետապնդել ամեն ինչ որ կախում ունի մեզմէ. արդ՝ ինչ որ կախում ունի մեզմէ՝ բանաւոր ընտրութիւնն է ան, տիեզերական օրէնքին յարմարելու կամաւոր որոշումը։ Այս տեսութեամբ դիտաւորութիւնը (intention) և կամաւոր ճիգը մեծ դեր կը կատարեն բարոյականին մէջ։

Ըստ Ստոյիկեան վարդապետութեան՝ աստուածային մտքի մասնիկ մը կը գտնուի բոլոր հակերուն մէջ, և բոլոր մարդիկ մասնաւորապէս միացած են եղբայրական կապերով. "membra sumus corporis magni», կ'ըսէ Սենեկա։ Սակէ կը հետևի որ բոլոր մարդիկ հաւասար են. այր ու կին հաւասար են իրարու, դատապարտելի է ստրկութիւնը, և այլն։

27.— Քանդի բարոյականը.— Իմմանուէլ Քանդ՝ գերման իմաստասէրը (ի վերջ ԺԸ. դարու)՝ ուսումնասիրելով մարդկային գործերը՝ կը փնտռէ ի՛նչ որ կը կազմէ անոնց բարոյական նկարագիրը և ինչ որ կը թոյլատրէ դատել զանոնք, բարին և չարին տեսակէտովը։ Նկատի առնենք, կ'ըսէ Քանդ՝ ծանրակշիռ գործ մը, ինչպէս է մարդ մը սպաննելու գործը։ Այդ գործը ըստ ինքեան բարոյական արժէք մը չունի,

վասնզի պարագաներուն համեմատ՝ կրնայ դէշ ըլլալ կամ անտարբեր, ինչպէս անձնապաշտպանութեան մը (légitime défense) պարագային, կամ նոյն իսկ լաւ ըլլալ, երբ անմեղ մը փրկելու կամ հայրենիքը պաշտպանելու համար կը գործուի այդ սպանութիւնը։ «Գործին բարոյական նկարագիրը կազմող բանը այն դիտաւորութիւնն է որով կատարուած է այդ գործը։

Ինչպէս տեսանք արդէն, պարտականութեան օրէնքը բացարձակ և տիեզերական, impératif catégorique մըն է՝ որ սա բանաձեւով կրնայ թարգմանուիլ. գործէ՛ միշտ այնպիսի կանոնի մը համաձայն որ կարենայ տիեզերական օրէնք մը ըլլալ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄՈԼՈՒԹԻՒՆ

§ 1 ՄԱՍՆԱՒՈՐ ՊԱՐՏՔԵՐ

28.— Գործնական բարոյականը.— *Բարոյականը առաւելապէս գործնական գիտութիւն մը ըլլալով՝ միայն նկարագրականով ու տեսականով չի բաւականանար, այլ այդ վարդապետութիւններուն կիրարկումները կը պահանջէ մարդկային կեանքի ուղղութեան համար։ Այդ կիրարկումները կը կազմեն գործնական բարոյականը կամ մասնաւոր բարոյականը, այսինքն մարդկային կեանքին վրայ զօրեղապէս ազդող պարտականութեանց ամբողջութիւնը։*

29.— Բարոյական գաղափարներու զանազանութիւններ.— *Ոմանք կ'առարկեն թէ մասնաւոր պարտքերը կամայական* (arbitraire) *հանգամանք մը կ'ունենան, քանի որ տարբեր ժամանակներու և տարբեր երկիրներու համեմատ պարտականութիւնները յաճախ կը փոխուին։ «Բևեռի բարձրութեան երեք աստիճանները, կը գրէր Բասքալ, կը փոխեն ամբողջ իրաւաբանութիւնը. ինչ որ ճշմարտութիւն է Պիրենեաններէն անդին, սխալ է անոնցմէ անդին... Սպանութիւնը, գողութիւնը, չնութիւնը ամէնքն ալ իրենց տեղը ունեցած են առաքինական գործերու մէջ։ Օրէնքը կամ արդարութիւնը իրենց գարաշրջաններն ունին. մէկ օրէնքի գիծ մը ճշմարտութեան մասին իմացում մը կը*

տնօրինէ. զուարճալի՛ արդարութիւն, որուն սակայն սահման կը դնէ գետ մը»։ Պէտք չէ սակայն չափազանցել, գործնականին ու սկզբունքներու միջեւ եղած խոտորումը, վասնզի որչափ ալ ընդունինք այդ խտիրը կարելի չէ սակայն քարոյական գաղափարներու կատարեալ բացակայութիւն մը հաստատել մարդկութեան ոեւէ հատուածին մէջ։ Ամենուրեք կը ճանչցուին յարգանքի արժանի բ՛ինչ բ՛ինչ գործեր, նոյնչափ և պարսաւելի գործեր, ամենուրեք կրնանք տեսնել արդարութեան և նոյնիսկ անձնուիրութեան ծանօթութիւններ։

§ 2 ՄԱՍՆԱԻՈՐ ՊԱՐՏՔԵՐ ՄԵՐ ՄԱՐՄՆԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ

30.— **Անձնական պարտքեր.**— *Այս անձնական պարտքերը ընդհանրապէս կը կոչուին անհատին պարտքերը հանդիպ իր անձին։ Ատոնք հասկնալի են ինքնին եթէ նկատի առնենք մարդկային բարդ բնութիւնը, վասնզի մեր բնութեան մէջ կան ստորին մասեր և գերիվերոյ մասեր, ու այս վերջիններուն կը պարտինք հրամայել առաջիններուն։ Ըստ այսմ անհատը պարտական կը մնայ հանդէպ զուտ անձին* (la personne pure) *այսինքն հանդէպ բանականութեան և ազատութեան։*

31.— **Կեանքի պահպանումի պարտականութիւնը.**— *Հարկ է գիտնալ թէ բոլոր պարտականութիւններու առաջինն է կեանքի պահպանումը, որ իբրև բնազդ կը գործէ մեր մէջ, որովհետև կենսաբնազդով է որ մարդիկ կը մղուին իրենց կեանքի պահպանումին, երբ վտանգ մը սպառնայ իրենց՝ կը կարթին փրկութեան բոլոր միջոցներուն, և եթէ դժբախտ ու թշուառ վի-*

ճակի մը մէջ ըլլան՝ ամէն տառապանք կը նախընտրեն կեանքի գրկումէն աւելի. «Աւելի լաւ է տառապիլ քան թէ մեռնիլ», մարդոց մէկ առածն է։

32.— Անձնասպանութիւն.— *Գիտենք թէ մօ-լար մտածումները կրնան խանգարել մեր իսկական բնազդները։ Կան կրօնքներ ու հին փիլիսոփայու-թիւններ, որոնց մէջ կամաւոր մահը, անձնասպա-նութիւնը վարձատրելի գործ մը նկատուած է. Հնդիկ-ներու բարոյականը և Stոյիկեաններու փիլիսոփայու-թիւնը կը յանձնարարեն զայն։ Միւս կողմէ՝ տառա-պանք, լքում և յուսահատութիւն յաճախ կը ներ-շնչեն թշուառներուն՝ տաժանաւոր բեռ մը դարձած գոյութենէն ինքզինքին ազատելու տենչը։ Անձնաս-պանութիւնը այդպիսիներուն համար ներելի և դիւցազ-նական գործ մը կը թուի ըլլալ։ Դիւրին է սակայն այդ սոփեստութիւններու սխալը ճանչնալ։ Իրաւ է թէ անձնասպանութիւնը՝ վայրկեանական ցաւ մը միայն դիմագրաւելու ֆիզիքական քաջութիւնն է, և սակայն այն չի դադրիր վատութիւն մը ըլլալէ, վասնզի ատով ցոյց տուած կ'ըլլանք թէ չկրցանք հանդուրժել իր բեռներուն ու պարտքերուվը ծանրացած կեանքի մը։*

Հարկ չկայ անշուշտ անձնասպանութեան հետ չփո-թելու կաւատոր վահի, այսինքն դերագոյն պարտք մը կատարելու անձնուիրութեամբ դիմագրաւուած մահը։ Պարսաւանքի արժանի մահը ա՛յն է՝ որ վախէ կամ ինք-նասիրութենէ կը ներշնչուի և ոչ թէ անձնասիրութենէ։

33.— Առողջութիւն, ճգնաւորութիւն.— *Մարմնի տկարութիւններու դէմ կռուելու և հոգին ձերբազա-տելու համար՝ կրօնական շատ մը աղանդներ հրամա-*

յած են ֆիզիգական հաճոյքները զոհել, խիստ զրկանքներու ենթարկուիլ, մարմինը խարազանել և անդուլ տառապեցնել զայն։

Այդ ճգնաւորութիւնը (ascétisme) մարդկային կեանքի սխալ հասկացողութիւնն է անշուշտ։ Որչափ ալ միտքը պերիվերոյ ըլլայ քան ֆիզիգական կեանքը, չի կրնար անկախ ըլլալ անկէ, և չի կրնար առանց անոր զարգանալ։ «Առողջ միտք առողջ մարմնի մէջ» ըսուած է իրաւամբ։ Առողջութեան պահպանումը մեր մտքին պայման ըլլալով՝ պէտք է զայն բարոյական բարիք մը նկատել։ Առողջապահիկ կանոններու հոգը ինքնին առաքինութիւն մըն է։

34. — Ժուժկալութիւն (la tempérance). — Եթէ ֆիզիգական հաճոյքները չենք կրնար դատապարտել՝ ինչպէս կ'ընէ ճգնաւորութիւնը, գոնէ սակայն պէտք կայ զանոնք իրենց տեղն ու արդարակ (juste) սահմաններուն մէջ ամփոփելու, ինչպէս կը պահանջէ չափաւորութիւնը (modération) կամ ժուժկալութիւնը։ Այդ առաքինութիւնը տարբեր յորջորջումներ կ'առնու իրեն առարկայ ըրած բնական հաճոյքներու հանգամանքին, ինչպէս հակառակ մոլութիւնն ալ՝ որ մարմնական հեշտութեանց ու արտաքին բարիքներու գերի ու անձնատուր ըլլալուն մէջ կը կայանայ։ Ժուժկալութիւնը մերթ սակաւապէսութիւն (sobriété) է՝ որուն հակառակ են որկորսութիւնը (gourmandise) ու արբեցութիւնը, և մերթ զգաստութիւն է (chasteté, ողջախոհութիւն)՝ որուն ներհակ է քղջախոհութիւնը (impudicité կամ luxure)։

Անժուժկալութիւնը՝ իր ամէն ձևերուն տակ՝ ետևէն կը բերէ առողջութեան խանգարումը, և հետևաբար արգելք կը դառնայ մեր պահպանումի պարտա-

կանութեանը, խաթարելով մեր իմացական կարողութիւնները և նուաստ վիճակի մը ենթարկելով զմեզ։

35. — Աշխատութիւն. — Մարդս պէտք ունի հարստութեան, այսինքն այն նիւթական առարկաներուն՝ որոնք կարևոր են մեր գործարանաւորութեան պահպանումին համար։ Այդ առարկաները կրնան կերպարանափոխուիլ և իւրացուիլ աշխատութեամբ միայն, որ մարդկային կեանքի անհրաժեշտութիւնն է։ Այդ հարկաւոր առաքինութեամբ, որ միևնոյն ատեն մեր կարողութիւնները զարգացնելու շատագոյն միջոցն է, ի գործ կը դնենք մեր ճիգերն ու արիութիւնը և անով մեր միտքն զբաղեցնելով, կ'ապահովենք մեր երջանկութիւնը։ Աշխատութիւնը առաքինութիւն մըն է ուրեմն. իսկ անոր հակառակը, ծուլութիւնը, մոլութիւն մը։

Աշխատութեան գաղափարը հիներուն մէջ շատ չէ զարգացած իրենց ընկերային կեանքին հետևանքովը, որովհետեւ կրնային իրենց գոյութիւնը ապահոված ըլլալ՝ իրենց գերիներուն թողլով ամէն ստրկական աշխատութիւն (travail servile), բայց տակաւ առ տակաւ մօտ եկան մարդկային հաւասարութեան գաղափարին, զգացին միանգամայն թէ մարդուն արժանապատուութիւնն էր ինքնին իր իսկ ձեռքովը պահել թէ՛ իր և թէ՛ իրեններուն գոյութիւնը։

36. — Խնայողութիւնը. — Մեր նիւթական անհրաժեշտ բարիքները հայթայթող աշխատութիւնը սակայն կրնայ օր մը անհնար կամ անբաւական ըլլալ։ Հիւանդութիւն կամ ծերութիւն կրնան սպառել մեր զօրութիւնները։ Պէտք է որ օգտուինք մեր յառաջագոյն աշխատութեան արդիւնքներէն, ուստի և հարկ

է որ խնայողութեամբ պահենք ձեռք բերուած հարստութիւններուն մէկ մասը՝ մեր ապագայ պէտքերուն գոհացում տալու համար։

Ուրիշ կերպով, բուն աշխատութիւնը աւելի լաւ պայմաններով ի գործ կը դրուի եթէ առողջ ունենանք հաստատութիւններ։ Վասնզի անոնք կը թելադրեն մեզի համբերութեամբ սպասելու մեր աշխատութեան արդիւնքին, ու մեր ձեռքին տակ զանազան գործառնութիւններ կատարելու յարմար դրամագլուխ մը կը կազմեն, որ այնքան օգտակար է անհատներու և ընկերութիւններու միանգամայն։ Ուրեմն տնտեսութիւն և խնայողութիւն առաքինութիւններ են, որոնցմով կը երաշխաւորուի մեր նիւթական անկախութիւնը՝ հետեւաբար և մեր բարոյական անկախութիւնը․ բայց տնտեսութիւն ըսելով չհասկնանք ա՛յն ագահութիւնը որ առանց խորհելու հարստութիւններու օգտակարութեան վրայ՝ զանոնք կը սիրէ և կը պահէ իրենց համար միայն։

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ի ՄԱՍԻՆ ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

37․ — Կրթութիւն, ճշմարտասիրութիւն (véracité)․ — *Հին կրօններու բարոյական վարդապետութիւններուն մէջ մեծ տեղ մը կը գրաւէր* գիտութեան *վախը* (la crainte de la science)։

Կը կարծուէր թէ գիտական ճանաչումը կամ կրթութիւնը հպարտութիւն մը ներշնչելով մտքին՝ կը շրջէր զայն միամիտ հաւատքէն ու համեստ պարտականութիւններէն։ Սակայն ինչպէս ցոյց տուաւ Բակոն՝ ճշմարիտ կրթութիւնը կը սորվեցնէ մեզի թէ խորհրդաւոր շատ բաներ կան և ատով աւելի համեստ կ'ընէ

զմեզ, մինչդեռ տգիտութիւնը յաւակնոտ է միշտ իր հաստատումներուն մէջ։ Կրթութիւնը կը զարգացնէ մեր իմացականութիւնը ու միաժամանակ կը թելադրէ որ աւելի լաւ հասկնանք մարդերը՝ ներողամտութիւն և սիրելութիւն զգալով անոնց հանդէպ, և ընդհանուր ճանաչումներու չնորհիւ կրկնապատկենք մեր ջանքերը՝ խորշելու համար տգիտութեան մոլորութիւններէն։ Ակյսպէս, եթէ վնտռենք ճշմարտութիւնը կը գիտնանք նաև թէ ի՛նչ է անոր արժէքը, և թէ ինչ ճիգեր հարկաւոր են զայն ստանալու համար, ու այնուհետև չենք կրնար ծածկել զայն կամ խեղաթիւրել։ Ըստ այսմ ճշմարտախոհութիւնը՝ որ ընդհանրապէս ընկերային պարտականութիւն մը նկատուած է՝ անհատական առաքինութիւն մըն է միանգամայն, ան կը կայանայ մեր իմացականութեան ու մեր խօսքի յարգաճիճի մէջ։

38.— Խոհեմութիւն (prudence).— Այս առաքինութիւնը ապագան նախատեսել կուտայ մեզի, և կը զգուշացնէ զմեզ ամէն վտանգներէ, մեր բուն շահը որոշելու արուեստն է ան։

39.— Արիութիւն.— Կամքին առաքինութիւնը Արիութիւնը կամ Հոգիի զօրութիւնն է։ Կը կայանայ ան՝ գիտակից կորովի մը մէջ որ կը հակադրուի վատութեան, յանդգնութեան ու յամառութեան։ Մեղկ ու վատ միտքերը ոևէ որոշում չեն կրնար տալ, և եթէ մեծ դժուարութեամբ յաջողին ալ՝ չեն կրնար պահել (maintenir) զայն, ու կը լքեն առաջին արգելքին դիմաց։ Յանդգնը կուրօրէն կը նետուի արգելքներուն ընդ առաջ, առանց հասկնալու վտանգին մեծութիւնը, և առանց հաշուելու դժուարութիւնները որով յաճախ կ'ընկճուի ա-

պարզին և անյաջող վախճանի մը ընդհարելով. իսկ յամառութիւնը՝ որ շատ անգամ կը շփոթուի կամքին հետ, միեւնոյն որոշումի միակերպ պնդումն է, մինչդեռ կամքը կը կայանայ՝ մանաւանդ արգելք ու վտանգ նկատի առնելու և, պարագաներուն համաձայն, նոր տեղեկութիւններով որոշումները բարեփոխելու իմաստութեան մէջ։

40.— **Պատասխանատուութեան զգացում, անձնական արժանապատուութիւն եւ բարոյական ինքնավարութիւն.—** ա) Պատասխանատուութեան գաղափարը պէտք չէ միայն վերացականօրէն իմանալ, պէտք է միշտ կիրարկել զայն՝ զգալով անոր կարեւորութիւնը։ Հարկ է որ յիշենք միշտ՝ թէ միակ մեր գործերուն հետեւանքներն է որ կը կրենք, խօսքերնիս միայն ֆիզիգական պատասխանատուութեան կամ օրինական պատասխանատուութեան վրայ չէ, այլ և բարոյական պատասխանատուութեան վրայ։

բ) Պէտք չկայ տարակուսելու թէ մեր սեպհական արժէքը՝ մեր անձնական արժանապատուութիւնը՝ մեր վարքին համեմատ կ'աւելնայ կամ կը նուազի։ Արդ՝ ինչպէս ըսաւ Քանդ՝ մենք կը պարտինք մարդկութիւնը յարգել (respecter l'humanité) թէ՛ մեր և թէ՛ ուրիշներուն մէջ, հպարտ ըլլալով միշտ մեր մարդկային արժանապատուութեան մասին ու զայն պահելով և զարգացնելով։

գ) Բաց աստի՝ պէտք է ի գործ դնել մեր անձնական պարտականութիւնը՝ իմացական զարգացումով անկախ բարձրութեան մը հասնելու ու ֆիզիգական աշխարհի օրէնքներէն վեր բարոյական ճշմարիտ ինքնավարութիւն մը ձեռք բերելու համար։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱԼԿՈԼԱՄՈԼՈՒԹԻՒՆ

1.— ԱԼԿՈԼԱՄՈԼՈՒԹԵԱՆ ՎՏԱՆԳՆԵՐԸ

41.— *Ամենահին ժամանակներէ ի վեր, մարդիկ ճանչցած են ոգելից ըմպելիներու գրգռիչ կամ յոգնութիւնը առնող ներգործութիւնը։ Բայց այդ կեղծ գրգռութիւնը կարճատև է շատ, և գործարանաւորութեան վրայ խանգարիչ հետևանքներ կ'ունենայ, որոնք անցաւոր են դինովութեան պարագային, և տևական՝ ալքոլամոլութեան պարագային։ Այդ հետևանքները, թէ՛ մարդուն՝ իր անձին ու խելքին, և թէ՛ ընտանիքին և ընկերութեան համար այնքան ձլատակար են որ ամէն պարկեշտ մարդու անձնական և ընկերային պարտքն է ճանչնալ ալքոլամոլութիւնը և կռուիլ անոր դէմ։*

Կարծողներ եղած են երբեմն թէ ալքոլը լինքնին սնուցիչ է։ Այս կարծիքը թերևս տեսականապէս ճիշդ կողմ մը ունենայ. քանի որ քիմիական բաղադրութեամբը արդարև կարգ մը սնուցիչ նիւթերու տեղը կրնայ բռնել։ Պէտք է գիտնալ սակայն թէ անիկա բազմածախս սնունդ մը կ'ըլլայ, իր համեմատական չափին մէջ երեք անգամ աւելի սուղ քան կաթը, և ութ անգամ քան հացը։ Ցետոյ, վտանգաւոր սնունդ մըն է ան. վասնզի իր սնուցիչ կողմին դէմ՝ անիկա ունի անբաղդատելի կերպով մեծ ու շատ թունաւորիչ ազդեցութիւն մը։

42.— Արբեցութիւն.— *Ալքոլի անվարժ մէկը*

երբ բաւական մեծ քանակութեամբ կ'առնէ անկէ, կ'ունենայ թունաւորումի սուր վիճակ մը, որ արբեցութիւն ըսուածն է։ Արբեցութեան սկիզբը գրգռութեան շրջան մը կայ որ փնտռել կուտայ այդ թունաւորումը. թեթեւապէս արբեցած մարդը աւելի շարժուն, աւելի զուարթախօս, աւելի զգացուող է. աւելի արագ կը խորհի, թէև արդէն նուազ կազմաւորեալ մտածումներով և կորովլի ու զօրութեան խափուսիկ զգացումներ ունի։ Շուտով սակայն այդ խափկանքները կ'իյնան, գաղափարները կը դառնան անորոշ, անկապակից, կորսուելու համար յետոյ քաոսին մէջ։ Քիչ քիչ բոլոր կարողութիւնները կը չքանան ամենէն վերիններէն սկսեալ. ուշադրութիւն և կամք գոյութիւն չունին այլեւս, յիշողութիւնը կ'անհետանայ, խմանը դեռ հազիւ աւարտած նախադասութիւնը՝ մոռցած է արդէն անոր առաջին բառերը։ Տեսողութիւնը կը մթնայ, ձայները չեն լսուիր կամ սխալ կը մեկնուին։

Հոգեբանական այս պաշտօններէն վերջ ջղային դրութեան աւելի տարրական պաշտօններն են որ կը վնասուին։ Շարժումները անկապակից կը դառնան, ինչպէս գաղափարները. գինովը գետին կ'իյնայ։ Սուր թունաւորման ախտանիշերը երեւան կուգան. գինովը նողկանք կ'ունենայ և դուրս կուտայ, իր մարմինը կը պաղի և կ'իյնայ ծանր քունի մը մէջ։ Այս քունը և պաղիլը շատ վտանգաւոր են և յաճախ մահուան կը յանգին։ Շատ ժամեր վերջը միայն գինովը կ'արթննայ, անբանացած և հիւանդ, առանց իր արբեցութեան որոշ յիշատակին։

43. — Ալքոլամոլութիւնը. — *Այս սուր թունա-*

ժորումներու կրկնութեամբ կամ պարզապէս թոյնին երկարատև գործածութեամբ յառաջ կուգան ախտանիշերը frոնիկ թունաւորման, որ ալքոլամոլութիւնն է: Ալքոլամոլ ըլլալու համար անհրաժեշտ չէ արբեցութեան մէջ լինկած ըլլալ, լինչպէս սխալմամբ կը կարծեն շատ հիւանդներ. մէկը որ կանոնաւորաբար ոևէ ձևով ալքոլ կը գործածէ, նոյնիսկ ատով առանց կորսնցնելու ուշքը, յամրօրէն կ'ունենայ իր գանազան գործարաններուն մէջ խանթարումներ որ ալքոլամոլութեան նշաններն են. ահաբեկիչ երազներ և մղձաւանջներ, ստամոքսի խիթեր և խանգարումներ, գանազան տեսակ անդամալուծութիւններ, մըտային խանգարումներ և այլն:

Այս հիւանդագին վիճակը սկսաւ ուսումնասիրուիլ 18րդ դարուն և 1852ին Մակնիւս Հիւս շուետացի բժիշկին կողմէ բնորոշուեցաւ: Անկէ ի վեր անիկա հետզհետէ աւելի կարևոր, վտանգաւոր ախտ մը նկատուած է: Իրաւ ալ, գանազան ձևերու տակ ալքոլի յարաճուն գործածութիւնը մեծապէս տարածած է անոր աւերները, որ իբր զոհ կ'ունենան լինչ լինչ երկիրներու մէջ մինչև իսկ տղաք և կիներ:

44.— Ալքոլին վտանգները անհատին համար.— Ալքոլամոլը շատ մը ցաւերէ տառապելով հետզհետէ նուազ կը դիմադրէ իր թոյնի պէտքին, որովհետև ալքոլը լինք միայն կրնայ թեթևացնել պահ մը իր պատճառած չարչարանքները, և այսպէս շուտով նշաւակ կ'ըլլայ շատ մը հիւանդութիւններու որ յառաջ կուգան իր քրոնիկ թունաւորումէն: Կ'ենթարկուի ստամոքսի հիւանդութիւններու որ զայն ընդունակ կը դարձնեն խլիրդի (cancer): Կ'ունենայ լեարդի, աղիք-

ներու, սրտի հիւանդութիւնները, ուղեղը միշտ ենթակայ կ'ըլլայ արիւնահոսութեանց հետևաբար կաթուածի։ Ալքոլով թունաւորումը՝ ոչ միայն իրեն յատուկ հիւանդութիւնները յառաջ կը բերէ՝ այլ և կը ծանրացնէ և վտանգաւոր կը դարձնէ բոլոր միւս հիւանդութիւնները, որոնց կրնայ ենթարկուիլ անհատը. թոքատապը, բեկուածները, թոքախտը և այլն, վասնզի ալքոլամոլին կենսական ոյժը պակսած է և ատով մլիքրոպներուն դիմադրելու իր կարողութիւնը չքացած։ 100 հիւանդախտաւորի վրայ 90ը հիւանդութեան վարակումէն առաջ ալքոլամոլ եղած են։ Մահերու համեմատութիւնը մեծապէս կը չատնայ երկրի մը մէջ երբ հոն ալքոլամոլութիւնը կ'աճի։ Երբ մարմինը այսպէս չուտով կը քայքայուի այս թոյնէն, լմացականութիւնը իր կարգին չի կրնար դիմադրել անոր պատճառած աւերներուն։ Սրբեցութեան մէջ դիտուած լմացական սուր խանգարումները քրոնիկ ձեւով մը կ'աճին ալքոլամոլութեան մէջ։ Անհատը, կամազուրկ դարձած՝ կը դադրի աշխատելէ, կ'իյնայ թշուառութեան մէջ, կը կորնցնէ ամէն բարոյական արժանապատուութիւն։ Ինչ քիչ անկարող կ'ըլլայ գործածելու իր գործարանները, գործախաբութիւններ կ'ունենայ։ Շուտով կը հասնի լիմարութեան զանազան տեսակներու և կը մեռնի յաճախ delirium tremensի ծայրայեղ գերագրգռութեան նոպայի մը մէջ։

45.— Ալքոլին վտանգները ընտանիքին եւ ընկերութեան համար.— Դժբաղդաբար ալքոլամոլութեան պատճառած սարսափելի խանգարումները տակաւին աւելի հեռուն կը տարածուին։ Ալքոլը և մանաւանդ աբսինթը պարկեշտ մարդ մը կը վերածեն վտանգաւոր

խենդի մը որ վայրագ կերպով կը վարուի իր կնոջ հետ և կրնայ նոյնիսկ սպաննել զայն և իր զաւակները: Ոչ միայն թշուառութեան այլև ամէն տեսակ վտանգներու կը մատնէ իր ընտանիքը:

Աւելին, իրմէ ծնած զաւակները չարաչար կը քաւեն իրենց հօրը մոլութիւնները: Ալքոլամոլութիւնը կը խանգարէ սերնդագործութիւնը. ալքոլամոլին զաւակները այլասերածներ են: Տկար կը ծնին, յաճախ փոքր տարիքի կը մեռնին կամ եթէ ապրին ալ տխեղծ կ'ըլլան և ենթակայ՝ ամէն տեսակ հիւանդութիւններու մանաւանդ հիւծախտի: Ցաճախ տկար կ'ըլլան լմացականութեամբ, ապուշ կամ տխմար, լուանոտութեան և ուրիշ շատ մը չղայլին հիւանդութեանց ենթակայ. անդաստիարակելի կ'ըլլան և ոճիրով, անձնասպանութեամբ կամ չմարութեամբ կը վերջացնեն իրենց կեանքը:

Կարելի է ըսել ուրեմն թէ ալքոլամոլութիւնը ոչ միայն անհատին այլև ցեղին ու ընկերութեան համար տարտափելի վտանգ մըն է: Երբ ալքոլամոլութիւնը արմատ դնէ երկրի մը մէջ հոն ծնունդները կը նուազին, և կ'աւելնայ մահերու թիւը, կ'աւելնան նաև ոճիրները և անձնասպանութիւնները: Կը չատնան հիւանդները, այլասերածները, թշուառները որոնց համար անհրաժեշտ՝ հիւանդանոցներու, պատսպարաններու, չմարանոցներու, անառականոցներու և բանտերու համար մեծամեծ ծախսեր ընել հարկ կ'ըլլայ: Այդպիսի երկիր մը չուտով անդարմանելի անկումի մը պիտի դիմէր եթէ չի կռուէր այդ պատուհասին դէմ:

46.— Պայքարը ալքոլամոլութեան դէմ.— Կը տեսնուի ուրեմն թէ որքան կարևորութիւն ունի այն պայ-

քարը որ չատ երկիրներ բացած են ալքոլամոլութեան դէմ։ Հանրային իշխանութիւնները ու բժիշկները մեծ դեր ունին կատարելիք այդ պայքարին մէջ։ Բայց մանաւանդ իւրաքանչիւր ոք ինք իսկ պէտք է բարի օրինակը տայ չգործածելով վտանգաւոր ըմպելիքները. այդպէսով ոչ միայն ինքզինքը ապահոված պիտի ըլլայ ծանր հետեւանքով մոլութեան մը դէմ, այլև օգնած պիտի ըլլայ իր երկրին՝ փրկուելու մեծ վտանգէ մը։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

§ 1 ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

47.— Ընտանիքին բնական ծագումը.— *Ընտանիքը էապէս հայրով, մայրով և զաւակներով կազմուած բնական ընկերութիւնն է. իսկ աւելի յայնի նշանակութեամբ՝ բոլոր ազգականներու հաւաքումն է։ Բուն ընտանիքը ձեւացնող այդ զանազան անձնաւորութիւններու ընկերակցութիւնը պայմանադրական միութիւն* (union conventionnelle) *մը չէ, այլ բնական կապ մը որ բարոյական տեսակէտով զերծ պէտք է մնայ դիպուածական ու իմայական ազդեցութիւններէ, ապահովելով կնոջ արժանապատուութիւնը և զաւակներու իրաւանմը։*

Ընտանիքի նախատարրական մէկ վիճակը նոյնիսկ կրնանք տեսնել ստնաւոր կենդանիներու և թրռչուններու մէջ, որոնք իրենց ձագերը աւելի կամ նուազ տեւողութիւնով մը կը խնամեն, մինչև անոնց մեծնալը։ Իսկ ընտանիքը կ'երկարաձգուի մարդոց մէջ այն պատճառաւ որ՝ մինչ առաջին ծնածները դեռ իրենց պէտքերուն անձամբ գոհացում տալու անկարող են՝ ուրիշ պզտիկներ կը ծնին իրեւ եղբայր կամ քոյր, որով և անհրաժեշտ կը դառնայ անոր չլուծուիլը և չարունակուիլը։ Ուրեմն մարդկային ընտանիքը բնական ու յաւերժական ընկերակցութիւն մըն է։

48.— Ընտանիքին զանազան ձեւերը.— Ընդհանուր

եղանակավ մը նկատուած ընտանիքը միշտ գոյութիւն ունենալով հանդերձ՝ այլ և այլ թուականներու մէջ զանազան կազմերով կը ներկայանայ մեզի։ Ընտանիքին գլխաւոր ձևերն են բազմակնութիւն եւ միակնութիւն (polygamie et monogamie), ըստ որում էրիկ մարդը մէկէ աւելի կամ միայն մէկ կին ունի իրեն։ Առաջին ձևը՝ որ շատ հին է, տակաւին կը պահուի Արևելքի ոչ-քրիստոնեայ ժողովուրդներուն մէջ։ Իսկ երկրորդ ձևը որդեգրուած է նոր ու քաղաքակիրթ ազգերէ։ Դիւրին է իմանալ թէ բազմակնութիւնը ծնունդ կուտայ ոսոխութիւններու եւ անհամաձայնութիւններու եւ կը նուաստացնէ կնոջ վիճակը, գրեթէ գերի ընելով զայն. մինչդեռ միակնութիւնը՝ որ կ'ապահովէ ամուսնական ամոլին հաստատութիւնը՝ մեծապէս կը նպաստէ ընտանիքին միութեանը, անձնուիրութեանը և ուրիշ բոլոր առաքինութիւններուն։

49.— Հեղինակութիւնը ընտանիքին մէջ.— Ամէն ընկերութեան մէջ անհրաժեշտ է հաստատուած կարգ մը և նուիրապետութիւն մը, ըստ այսմ՝ ընտանիքով ձևացած բնական ընկերութեան մէջ ալ ստորադասութեան կարգ մը կայ։ Ծնողքն իր զաւակներուն վրայ գերադասութիւն մը ունի տարիքի, փորձառութեան և խնամարկութեան հետևանքով։ Մարդկային ցեղի եղափոխման մէջ, էրիկ մարդը կնոջմէ աւելի վեր երևցած է թէ՛ ֆիզիգական ոյժով, թէ՛ կամքի որոշողութեամբ և թէ՛ կեանքի յեղյեղուկ պարագաներուն յարմարելու կարողութեամբ. բնականաբար իրե՛ն անկ էր ընտանիքին ղեկավարումը։ Հին ժողովուրդներու մէջ հայրական այդ հեղինակութիւնը անսահման էր և կինն ու տղաքները անպայման կը հպատակէին անոր։

Սակայն արդի քաղաքակրթութեան մէջ ընդունուած է որ, թէև կինը իր կարողութիւններովը բոլորովին նոյնը չէ երիկ մարդուն հետ՝ այնուամենայնիւ ինքն ալ իրեն սեռական յատկութիւններ ունի, և տնարարութեան ու զաւակներուն դաստիարակութեան մէջ ամենակարևոր գործակցութիւն մը կ'ընձեռէ իր ամուսինին: Ընդունուած է նաև որ զաւակներն ալ իրրև մարդկային էակներ, իրաւունք ունին իրենց ծնողքէն մեծարուելու:

Ա'յսպէս հայրական հեղինակութիւնը պարտուց սահմանին մէջ ամփոփուեցաւ, որով և ընտանիքին ամէն անդամները իրարու հանդէպ փոխադարձ իրաւունքներով և պարտքերով կապուած են:

§ 2 ՊԱՐՏՔԵՐԸ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ՄԷՋ

50.— Ընտանիքին առաքինութիւնը.— Ընտանիքը իր անդամներէն կը պահանջէ հարկաւոր առաքինութիւնները, և, ինչպէս ըսուած է յաճախ, անձնական և ընկերային առաքինութիւններու դպրոց մըն է ան:

Կիկերոն իր «Յաղագս պաշտաման» գրքին մէջ քաղաքամէջին (cité) սկզբունքը կը նկատէ ընտանիքը, և իրր հասարակապետութեան սաղմանոց կը համարի զայն. "principium urbis et quasi seminarium reipublicae". Ընտանիքն է որ կը կազմէ ընկերային առաջին կապը, և անկէ կախում ունին քաղաքի բարիքն ու ընկերային բոլոր զգացումները:

Ընտանիքին բնական կազմէն կը բխին չորս տեսակ պարտականութիւններ:

1.— Այր ու կնոջ յարաբերութիւնները.

2. — Ծնողքին յարաբերութիւնները զաւակներուն հանդէպ.

3. — Զաւակներու յարաբերութիւնները ծնողքին հանդէպ.

4. — Զաւակներուն յարաբերութիւնը իրարու հանդէպ։

51. — Ծնողաց պարտականութիւններ. — Քրիստոնէութիւնը մեծապէս նպաստած է մաքրագործելու գաղափարներն ու բարքերը և բարձրացնելու կնոջ վիճակը, ճշգրտած ու ազնուացուցած է նաև ամուսնութեան կապը, որ հռոմէական քաղաքակրթութեան շնորհիւ բաւական հաստատութիւն գտած էր արդէն։

Ամուսնութեամբ հաստատուած միութիւնը ազատ համաձայնութեամբ տեղի կ'ունենայ, և ամուսնական կապին յարգանքը՝ ամոլին փոխադարձ հաւատարմութիւնը՝ իսկութիւնն է ամուսնութեան, և երկու կողմէն ալ պարտականութիւնը նո՛յն է։ Ամուսինները յանձնառու ըլլալով միասին վայելելու և կրելու կեանքի հաճոյքներն ու փորձութիւնները, փոխադարձաբար կը պարտին իրարու հաւատարմութիւն եւ օգնութիւն։ Էրիկ մարդը հարկ է որ գոհացում տայ կնոջ պէտքերուն, պաշտպանէ զայն և վարէ, ու կինն ալ պարտաւոր է հնազանդելու իր ամուսնին և տնարարութեամբ զբաղելու։

Զաւակներու դաստիարակութեան մէջ անհրաժեշտ է իրենց գործակցութիւնը, նա՛ հոգածութեամբ որ՝ ապագային համար իրենց պատրաստած մարդերը պէտք ունին զարգանալու ամէն տեսակ օժտումներով։

52. — Զաւակներու պարտականութիւններ. —

Զաւակները իրենց ծնողքին հանդէպ կը պարտին սէր, յարգանք եւ հնազանդութիւն։ Բնական են այս պարտականութիւնները եւ ուղղակի կը բխին ծնողքին ու զաւակներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող յարաբերութեանց բնութենէն։

Պզտիկները հարկ է որ բարեբախտ համարին ինքզինքին՝ ընդունելով իրենց ծնողքին խնամակալութիւնը եւ ուղղութիւնը որ անհրաժեշտ է իրենց։

Ընտանիքին զաւակները իրարու հետ ունեցած իրենց յարաբերութիւններով՝ ընկերային կեանքին մէջ անհրաժեշտ համարուած առաքինութիւններուն կը տիրանան։ Կը հասկնան թէ ինչ կը նշանակէ ուրիշի ալ իրաւունքներուն վճռարանքը, արդարութեան սէրը. կ'ուսնենան հեքսյրութեան եւ հաւասարութեան զգացումն ու գաղափարը, ու, ինչպէս կ'ըսէ Prevost Paradol, «Կ'ապրինք ա՛յնպիսի դարու մը մէջ ուր ով որ չէ սորված հաւասարներու հետ ապրիլ, չի կրնար ոչ մէկու հետ ապրիլ»։ Ընտանիքին գրեթէ մէկ մասը կազմող ապաւառներու հետ ալ պէտք է արդարասէր եւ ներողամիտ ոգիով վարուիլ, ազատօրէն ընդունուած պայմանի մը համաձայն պահանջելով անոնցմէ պատշաճն ու կարեւորը։

53. — Ընտանեկան ոգին (l'esprit de famille). — Ընտանեկան ոգին իսկապէս կը կայանայ կրուած անունի մը յարգանքին մէջ. զոր բարի համբաւի մը ճումովը պէտք է յաւերժացնել, մերձաւորներու օգնութեան փոխադարձ համակրութիւնն ալ միշտ վառ պահելով։

§ 3 ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

54.— Դասիարակութեան առարկան.— *Դաստիարակութիւնը անհրաժեշտ պարտականութիւն մըն է ծնողներու և զաւակներու համար: Առաջիններըը ըստ կարելւոյն պէտք է ջանան կատարեալ եղանակով մը տալ զայն իրենց զաւակներուն, ու ասոնք ալ պարտաւոր են իբրև բարիք մը ընդունիլ զայն և օգտուիլ: Դաստիարակութիւնը կը կայանայ տղուն կարողութիւնները զարգացուելը ղեկավարելուն վրայ, զանոնք աճեցնելու և ներդաշնակ միութեամբ մը բարգաւաճեցնելու առաջադրութեամբ: Վասնզի լաւ դաստիարակութիւն մը կրնայ օժտուած բնութեան մը մէջ ծաղկեցնել բնական ձիրքերը. անհատին երջանկութիւնը և ընկերութեան շահը ապահովելով միանգամայն:*

55.— Ֆիզիգական դասիարակութիւնը.— *Դաստիարակութիւնը հաւասարապէս պէտք է որ օգտակար հանդիսանայ մեր էութեան բոլոր մասերուն և մեր ամէն կարողութիւններուն. մտքին պէս հարկ է որ մարմինն ալ կրէ փոխակերպում մը: Ֆիզիգական դաստիարակութեամբ է որ առողջութիւնը կը պահպանուի:*

Երբ մէկ կողմէն՝ ուտելու, քնանալու, խաղալու և աշխատելու ժամերն իրենց կանոնաւորութիւնը կը պահեն, միւս կողմէ՝ մարմնին յուռի ընդունակութիւններն ալ պէտք է որ ծայրատուին՝ որպէսզի չարքաշ կեանքի վարժութիւնն ունենանք միշտ:

56.— Զգացողութեան դասիարակութիւնը.— *Դաստիարակութեան մէջ հաճոյք և վիշտ մեծ դեր մը կը*

կատարեն, վասնզի վարձատրութիւն և պատիժ կըրնան կերպափոխել մարդը։ Գաղափարներու զուգորդութեան մեխանականութեանը չնորհիւ՝ լաւ դաստիարակուած տղուն մէջ ապնիւ ճիգը միշտ հաճոյքին գաղափարը կ'արթնցնէ, իսկ ծուլութիւնը և որ և է սխալ՝ կ'արթնցնէ վիշտի գաղափարը։

Լաւագոյն դաստիարակութեան մէջ՝ աւելի հաճոյքի և վարձատրութեան միջոցը պէտք է կիրարկուի քան վիշտի և պատիժի միջոցը, և եթէ վերջինը կարևոր դառնայ՝ պէտք է ի հարկին միայն տնօրինել, և այն՝ թեթև հանգամանքներով, աւելի բարոյապէս պատժելով յանցաւոր մանուկը քան թէ նիւթապէս։

Տղուն հակումները (inclinations) *կրնան գարգացնալ վարժքերով* (exercice) *և ունակութեամբ* (habitude) *կամ նուազիլ պատժումով, այսինքն՝ իր ձգտումներուն* (tendances) *կասեցումովը։ Պէտք է գիտնալ գարգացնել տղոց մէջ յուզուելու կարիքն ու կարողութիւնը* (faculté), *բայց առանց չափազանցութեան տանելու՝ որպէսզի դժնդակ զգայնոտութենէ մը* (sensiblerie) *չնեղուին անոնք։*

Կիրքերն ալ պէտք է կանոնաւորուին և ոչ թէ խեղդուին անոնց մէջ, վասնզի դիւրին և հնարաւոր ալ չէ՛ յաղթել կիրքերուն՝ լոկ տրամախոհութեամբ (raisonnement), *յաճախ անոնց դէմ կռուելու գործնական եղանակը կը կայանայ՝ գաղափարներու, զգացումներու նոր զուգորդութիւններ, նոր ունակութիւններ ու ներհակ կիրքեր յառաջ բերելով։ Կիրքին ատոյգ դարմանը ցուրտ բանականութիւնը չէ, այլ յաճախ ուրիշ կիրք մը։*

Իմացականութեան բոլոր գործողութիւնները ընդունակ են դաստիարակութեան։ Տղուն ստացական ընկալունակութիւնները (perceptions acquises) մեծապէս կ'ազդեն անոր զգացողական կեանքին վրայ, ուստի և հարկ է որ զուգորդութիւնները (associations) հակողութեան և ուղղութեան տակ առնուին, վասնզի շատ նախապաշարումներու եւ շատ սնապաշտութիւններու պատճառ կ'ըլլան անոնք։ Յիշողութիւնը (mémoire) իմացական կարողութիւն մըն է, զոր պէտք չէ սակայն հոյլ մը ծանօթութիւններով խճողել այլ կարգ մը դնել՝ որպէս զի տղան կարենայ լաւ դասաւորել իր ստացած ծանօթութիւնները։ Ջմռռնանք որ յիշողութիւնը մեր մանկութեան հասակին մէջ կրնայ առաւելապէս ճոխանալ ու բարգաւաճիլ, ուստի և այդ նպաստաւոր վայրկեանէն պէտք է օգտուիլ՝ տղուն տալու համար յիշողութեան զօրութիւն մը իր բովանդակ կեանքին համար։

Դատողութիւն (jugement) և մանաւանդ ուշադրութիւն (attention) վարժութեամբ կը զարգանան, արուեստական ուշադրութիւն մը որ դիւրաւ ունակութեան կը դառնայ՝ կը միանայ տղուն մէջ յուզումով սկեռուած բնական ուշադրութեան, ու գիտենք թէ իմացական կարողութիւնը կախում ունի մանաւանդ ուշադրութեան զօրութենէն։

Մանաւոր տրմադրութիւնները՝ արուեստապետական ճաշակը՝ յառաջատուական (progressif) և մեթոտիկ դաստիարակութեամբ մը կրնան աճիլ տղուն մէջ մէկ կամ աւելի արհեստներու ուսուցումով։ Գեղեցիկ բաներ տեսնելու ունակութիւնը կը կազմէ ճաշակը ու կը մաքրագործէ զայն, ան մտքին կու տայ անշահախնդիր աշխատութեան ունակութիւն եւ կը պատրաստէ բարոյականութիւնը (moralité)։

Իմացականութեան ընդհանուր արդիւնքն է կրթութիւնը (instruction), *սակայն լիակատար դաստիարակութիւնը չի կազմուիր անով, վասնզի պէտք է նկատի առնել զգացողութեան՝ կամքի և բարոյականին դաստիարակութիւնը։*

58.— Գործունեութեան դասիարակութիւնը.— *Պէտք է հսկել և կանոնաւորել ունակութիւնները՝ որոնք կրնան բոլոր առաքինութիւններու և մոլութիւններու աղբիւրն ըլլալ. մեր գործը պիտի ըլլայ՝ յոռիներուն դէմ կռուիլ իրենց ծագումին մէջ, կամ լաւերը գինել յոռիներուն դէմ։*

Կամիի (volonté) *զօրութիւնը ընդունակ է աճումի, և բարոյական մարդը, կ'ըսէր Ստուարտ Միլ, կը պարտի ունակութեամբ ստանալ ոչ հաճելի բաները դիւրաւ կատարելու կարողութիւնը։ Ազատութիւնը կատարեալ ձևով գոյութիւն չունի առաջին օրէն, ան աւելի մեր ջանքերուն յարացուցական* (idéal) *եզրն է, կամքին դաստիարակութեամբն է որ մարդ կը ստանայ իր անկախութիւնը։*

59.— Բարոյականութեան դասիարակութիւնը.— *Ծնողները՝ միայն հետամուտ պէտք չէ ըլլան իմացական դասիարակութեան, այլ և պէտք է որ մտադիր ըլլան իրենց զաւակներուն բարոյական դասիարակութեանը։ Սակայն այդ բանին մէջ յաջողութեան առաջին պայմանը այն է որ՝ ծնողները իրենք ցոյց տան առաքինութեան օրինակը։ Տղաք ընդհանրապէս կը տարուին նմանեցումի* (imitation) *և անոնց ապագայ բարոյականութիւնը կախում ունի յաճախ իրենց ծնողներու բարոյականութենէն։ Նշանակենք մանաւանդ անձնաւո-*

րութեան դաստիարակութիւնը (éducations de la personalité)։ *Պէտք է որ այս գաղափարը բաւականապէս զարգանայ տղուն մէջ, որպէսզի ան ունենայ իր անձին յարգանքը և պատասխանատուութեան զգացումը։ Սակայն զգուշանալու է որ տարապայման աճումով մը ծիւրի կամ ընդարմանայ այդ գաղափարը, վասնզի այն ատեն յամառութիւններու, անհնազանդութիւններու և հուսկ ապա՝ անձնասիրութեան և նախանձի սկզբնակէտ* (point de départ) *մը կ'ըլլայ։*

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԻՐԱՒՈՒՆՔ.— ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՄԱՐԴԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ

§ 1 ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

60.— Ընկերականութեան (sociabilité) բնազդը.— *Մարդիկ առանձնաբար չեն ապրիր, այլ վիճացած են իրեւ ընկերութիւններ, ու իրենց պարտականութիւնները թէ՛ անհատական են և թէ՛ ընդհանուր: Այդ միաւորումը և անկէ ծագում առած պարտականութիւնները իբր արուեստական (artificielle) բաներ նկատուեցան երբեմն: Այսպէս ծէ. դարուն ապրող Անգլիացի իմաստասէր մը Hobbes կ'ըսէր թէ մարդիկ ի բնէ թշնամի են իրարու, գայլերու պէս. "homo homini lupus". Նոյն թեզը պաշտպանած է նաև J. J. Rousseau ինչ ինչ տարբերութիւններով: Ընդհանուրակը բարոյախօսներու մեծամասնութիւնը՝ Արիստոտէլի հետ՝ յայտարարած են թէ մարդն ի բնէ ընկերական էակ մըն է. "ἄνθρωπον ζῶον πολιτικόν": Դիւրին է վերահաստատ ըլլալ այս ճշմարտութեան. վասնզի եթէ ընկերութիւնը հակառնական իրողութիւն մըն է, ինչպէս կարելի կ'ըլլայ բացատրել մարդոց ամենուրեք ու մի՛ շատ ընկերովի ապրած ըլլալը. թողունք որ իրենց բնազդին հետևող շատ կենդանիներ՝ ինչպէս են մեղուներն ու մրջիւնները՝ կ'ապրին ընկերովի:*

Մարդկային բնութենէն ուղղակի ծնունդ կ'առնէ ընկերային կեանքը, որովհետեւ ընկերութիւնը հարկաւորապէս յառաջ կուգայ մեր բոլոր ֆիզիքական և բարոյական կարողութիւններուն պէտքերէն ու պահանջներէն։

Մինակ (isolé) *ծնացած մարդը չի կրնար ապրիլ, չի կրնար գոհացում տալ իր պէտքերուն կամ զարգացնել իր իմացականութիւնը. և ո՛չ ալ ի գործ դնել իր համակրական կամ կարեկցական զգացումները՝ որոնք այնքան բնական են իրեն։ Արդ, այս հասկրական զգացումներուն գոյութիւնը, մարդկային ցեղին այնքան կատարեալ զարգացումը, վերջապէս ընկերային պարտականութիւններու ա՛յն ծանօթութիւնները որոնք գոյութիւն ունին բոլոր գիտակցութիւններու մէջ՝ պիտի չկրնային բացատրուիլ, եթէ մարդը ի բնէ ընկերութեան ապրելու սահմանուած չըլլար։*

61.— *Ընկերային պարտականութիւններ.— Մարդկային ընկերութիւնը պիտի չկրնար տեւել անշուշտ՝ եթէ անոր անդամները զլրար վճասելու կամ չարութենակ կռուի մէջ ըլլային իրարու դէմ։ Որպէսզի միութիւն մը կենայ, հարկ է որ փոխադարձ վստահութիւն մը գոյութիւն ունենայ, և ապահով ըլլան մարդիկ թէ պիտի չվնասեն իրարու։ Մէկ խօսքով պէտք է որ ընկերութեան զանազան անդամները իրարու հանդէպ պարտաւորութիւններ* (obligations) *կամ ընկերային պարտականութիւններ ստանձնած ըլլան գիտակցաբար։*

62.— *Արդարութեան պարտականութիւնները.— Այդ պարտականութիւնները ամենէն էականներն են։ Արդարութիւնը ուրիշին չվնասելու և իւրաքանչիւրին*

պատկանածը իրեն թողելու առաքինութիւնն է։ Ազգերու իմաստութիւնը շատոնց ի վեր ամփոփած է արդարութեան պարտականութիւնները սա բանաձեւին մէջ. «Մի՛ ըներ ուրիշին ինչ որ չես ուզեր որ ուրիշները քեզի ընեն»։ Այս պատուական առածը լաւ կը բացատրէ արդարութեան սեպհական հանգամանքը, և արգելքներ (interdictions) դնելով անիրաւ գործառնութիւններու՝ միւս կողմէ մարդկային էակներուն հաւասարութիւնը (égalité) կը հռչակէ։ Այսու ամենայնիւ իմաստասէրներէն ոմանք նոյն առածին «ուզել» բառը տարտամ կը գտնեն իր նշանակութեանը մէջ, թէև ուղիղ՝ բարոյական կամքի վրայ է խնդիրը։ Քանտ դիտել կուտայ թէ՝ ոճրագործ մը պիտի կրնար իբր փաստ ծառայեցնել «ինչ որ չես ուզեր որ ուրիշները քեզի ընեն» խօսքը՝ վճիռը պատժող դատաւորին դէմ, քանի որ պիտի չուզէր դատաւորը այդ օրինակ պատիժի մը ենթարկուիլ ուրիշէ մը։ Բաց աստի, նոյն առածը կրնայ նաև թերի նկատուիլ սա՛ տեսութեամբ որ՝ չի բացատրեր լիովին արդարութեան սկզբունքը, կամ ուրիշները մեծարելու մասին մեր ունեցած պարտականութեան հիմն ու պատճառները։

63. — **Իրաւունք**. — *Իրաւունք* (le droit)՝ Լայբնիցի տուած սահմանին համաձայն՝ բարոյական իշխանութիւն մըն է (pouvoir moral) զոր ունին մարդիկ։ Իշխանութիւն մըն է, վասնզի իրաւունքը կը կասեցնէ բռնութիւնը և կը պաշտպանէ անհատը։ Զոր օրինակ, եթէ հանդիպինք մինակ ու անպաշտպան տղու մը՝ կը մեծարենք զայն, որպէս թէ մեզ հակակշռող զօրութիւն մը ունենայ ան. եթէ հանդիպինք դրամով լեցուած քսակի մը՝ պիտի չառնենք զայն, որպէս թէ

անոր մէջ որևէ բան մը արգիլէր մեզ։ Արդ, մեր կիրքերուն ու փափաքներուն խափան եղող զօրութիւնը իրաւունքն է։ Բարոյական զօրութիւն մըն է ան, վասն զի ո՛չ տղան, ո՛չ քսակը նիւթական զօրութեամբ չէր որ պիտի պաշտպաներ ինքզինքին, հետևաբար մեզ արգիլող զօրութիւնը մեր միտքին մէջ միայն գոյութիւն ունի և բոլորովին բարոյական է։

64. — Իրաւունքի ծագումը. — *Ո՞րն է ծագումն ու պատճառը այսպէս իմացուած իրաւունքին։ Միթէ մեր մեծարած էակներուն նիւթական զօրութեա՞նը վրայ հիմնուած իրաւունքն է, ո՛չ։ Վասնզի ճիշդ չէ ըսել՝* Le droit ç'est la force. *իրաւունքը ոյժն է։*

Եթէ զօրութեան չնորհիւ չինուէր իրաւունքը՝ աւելի մեծ զօրութիւն մը պիտի կրնար իրմէ աւելի տկար զօրութեան մը ձեռքէն խլել այդ իրաւունքը, բայց՝ եթէ հզօրագոյնին ըլլար իրաւունքը, ալ ի՞նչ պէտք կար իրաւունք բառը գործածելու՝ կրնայինք ըսել միայն հզօրագոյնը, ու այն ատեն ամէն մեծաբանք զօրութեան ընծայելով անո՛ր միայն պիտի հնազանդէինք հոգիով ու մարմնով, որով և պիտի հրաժարէինք իրաւունքի լուրջ գաղափարէն։ Ջնջանչնալ իրաւունքը՝ ծանր մոլութիւն մըն է, իսկ կարծել թէ զօրութեան չնորհիւ կրնանք ձեռք բերել իրաւունքին պատկանող պաշտամունքը՝ կործանել է գիտակցութիւնը։

Միթէ պետքին վրայ հիմնուած է իրաւունքը, ինչպէս կը վարդապետէր Hobbes, *ո՛չ։ Վասնզի պետք բառը անորոշութիւն մըն է, մարդ կրնայ պէտք ունենալ իր ամէն ցանկացած բաներուն. կրնա՞նք ըսել ուրեմն՝ թէ անձնիւր մարդ իրաւունք ունի իր ցանկացած բանե-*

ցուն։ Այն ատեն ամէն մարդ իրաւունքը պիտի ունենայ ամէն բանի, և որովհետև մարդիկ միևնոյն իրաւունքը պիտի ունենան, իրաւունքները զիրար պիտի ժխտեն փոխադարձաբար․ ասկից պիտի ծագի La guerre de tous contre tous, «Պատերազմ ամենեցուն ընդդէմ ամենեցուն», և այսպիսի պատերազմի մը մէջ ո՞վ կրնայ բաժանարար ըլլալ, եթէ ոչ զօրութիւնը։

Ուրեմն իրաւունքը աւելի յաճախ և աւելի արդարապէս կապուած կը մնայ պարտականութեան՝ որուն հետեւանքն է ինքը։ Եթէ ես ապրելու և գործելու իրաւունքն ունիմ, այս կը նշանակէ թէ դուն ալ պարտականութիւն ունիս իմ կեանքիս եւ գործերուս հանդէպ յարգանք ունենալու։ Իրաւունքը պարտականութեան alluvionն է (ողողատ կամ աըկահող), ինչպէս կ'ըսուի յաճախ։

Այս իմացումը շատ ճիշդ է, վասնզի իրաւունք և պարտք իրարմէ կախում ունին բացայայտօրէն, և միեւնոյնն է անոնց ծագումը՝ իրենց արժէքն և մանաւանդ մարդկային անձի արժէքն բխելով։ Իրաւունքի ճշմարիտ հիմը՝ բոլոր անձնաւորութիւններու հաւասար և մեծարելի ըլլալն է։ «Մարդը, կ'ըսէ Քանտ, գոյութիւն ունի իբր վախճան յինքեան (fin en soi) եւ ո՛չ իբրեւ միջոց միայն այս կամ այն կամքի քմահաճ գործածութեան . . . Մարդը վախճան մը է յինքեան, այսինքն բան մը՝ որ չի կրնար իբրև միջոց գործածուիլ, և որ կը չափաւորէ իւրաքանչիւրին ազատութիւնը, և մեծարանքի առարկայ մը կը մնայ միշտ։

§ 2 ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

65 .— Արդարութեան եւ Մարդասիրութեան (գթութեան) զանազանութիւնը .— *Մարդասիրութեան գըլ-*

խաւոր հանդամանքներն ու գիծերը նոյն չեն արդարութեան պարտքերուն հետ։ Արդարութիւնը վեճարանի օրէնքն է, ժխտական և արգելիչ է ան, կը բաւականանայ արգիլելով մեզի՝ ուրիշի մը վնաս կամ վիրաւորանք գործել. մինչդեռ մարդասիրութիւնը (գթութիւն) սիրոյ օրհնին է (յուն. χάρις բառէն, գղ. charité), ու կը հրաւայէ ընել, գործել։ «Մի՛ ըներ ուրիշին ինչ որ չես ուզեր որ ուրիշն ընէ քեզի» կ'ըսէ առաջինը (արդարութիւնը), «Երէ՛ ուրիշին ինչ որ կ'ուզես որ ուրիշը ընէ քեզի» կ'ըսէ երկրորդը (գթութիւնը)։

Արդարութիւնը իրաւունքներու կը համապատասխանէ, պարտաւորիչ է ան, բայց մարդասիրութիւնը իրաւունքներու հետ աղերս չունի։ Արդարութիւնը որոշ է ու ճշգրիտ։ Եթէ ընդունածնիս ֆրանք մըն է, կը պարտինք ֆրանք մը հատուցանել. իսկ մարդասիրութիւնը նախորոշ բան մը չէ. ազատ է ան և կրնայ բարոյական չքնաղ գտուածներու (inventions) *չարժառիթ ըլլալ։ [Տես* Victor Cousin*ի գեղեցիկ հատուածը* charité*ի մասին]։*

66. — Արդարութեան ու գթութեան համաձայնութիւնը. — *Գթութիւնը սակայն անկախ չէ արդարութենէն, կ'ենթադրէ զայն ու անոր ետևէն կու գայ. մարդասիրելէ առաջ՝ պէտք է գիտնալ մեծարելը ուրիշին ազատութիւնն ու իրաւունքները։ Բայց գթութիւնը կ'ամբողջացնէ արդարութիւնը, որ, առանց անոր՝ շա՜տ խիստ ու նոյնիսկ անիրաւ կրնայ ըլլալ,* "summum jus, summa injuria" *(չափազա՛նց արդարութիւն, չափազա՛նց անիրաւութիւն)։*

«Արդարութիւնը, կ'ըսէր Արիստոտէլ, նման է երկաթէ քանոնի՝ որ անճկելի չափ մը կու տայ միայն,

խակ մարդասիրութիւնը (գթութիւնը) նման է այն կապարէ քանոնին՝ զոր Էսպացիք կը գործածեն, և որ՝ քարին խորտ ու բորտութիւններուն կամ խնդբունդներուն համեմատ ծռուելով՝ անոր ձևերն ու չրջապիծը կ'առնէր»։

Ենթադրէ՛ երկու մարդեր՝ որոնք միևնոյն եռանդով կ'աշխատին, և սակայն կայծակը կամ հրդեհը առնոնցմէ մէկուն տունը կ'այրէ, մինչդեռ միւսը կը հարբասանայ։ Ճիշդ արդարութեան տեսակէտով՝ մենք ատով զբաղուելուն բան մը չունինք, այնու ամենայնիւ՝ եթէ չմիջամտենք՝ թողած կ'ըլլանք որ անիրաւութիւն մը մնայ տեւապէս։ Ուրեմն մարդասիրութիւնը կը կայանայ ո՛չ միայն արդարութիւնը մեծարելուն մէջ՝ երբ գոյութիւն ունի ան, այլ և անոր տիրապետել տալուն մէջ՝ երբ գոյութիւն չունի ան։

67. — Մարդասիրական պարտուց ծագումը. — *Ո՞րն է ծագումն ու պատճառը մարդասիրական այդ նոր պարտքերուն։ Ամենէն առաջ հաւանական զգացումն է, զոր մենք կ'ունենանք մեր նմաններուն համար, այն տառապանքները՝ զոր կը զգանք անոնց տառապիլը տեսնելով, և բնական այն փափաքը՝ զոր կ'ունենանք զանոնք սփոփելու համար։*

Բայց զգացում մը չի կրնար պարտականութեան բանաւոր հիմ մը ընձեռել։ Թէ՛ մարդասիրութիւն և թէ՛ արդարութիւն կախում ունին այն սկզբունքէն՝ որով մարդկութիւնը վախճան ինքնեան (l'humanité une fin en soi) *կ'ըլլայ, և որ ուրիշ ամէն բանէ աւելի մարդուն կու տայ գերազանց արժէքը։ Արդ, մարդկութիւնը բացարձակ արժէք մը ունի մեզի համար, ոչ միայն կը մեծարենք զայն, այլ և կ'ուզենք պաշտ-*

պանել զայն, անոր բարգաւաճման նպաստող հնարաւոր բոլոր միջոցներն ի գործ դնելով. մէկ խօսքով՝ կ'օգնենք իրեն իր վախճանի իրագործումին մէջ։

68.— Պարտականութեանց ասիճանը.— Ֆրանսացի բարոյախօսը Paul Janet մեզի ցոյց կու տայ պարտականութեանց այն աստիճանը՝ որ միշտ արդարութենեն կը հանի զանազ դէպի բարձրագոյն վարդապետութիւնը։

Ենթադրելով որ խնդիրը բարիք մը կամ չարիք մը վրայ ըլլայ՝ որ անփոփոխ պիտի մնայ բոլոր հետևեալ պարագաներուն մէջ, մենք կը պարտինք նախ՝

1. Չարիք չհատուցանել բարիքին համար.

2. Չարիք չ'ընել անոնց որոնք մեզի չարիք մը չեն ըրած.

3. Չարիքին փոխարէն չարիք չ'ընել.

4. Բարին գործել բարիին փոխարէն, և յետոյ՝ երբ մարդասիրական պարտականութիւնները կը հրամայեն, բարիք ընել անոնց՝ որոնք ոչ բարիք ըրած են մեզի և ոչ չարիք, և նոյն իսկ բարիք ընել չարիքին փոխարէն։

69.— Դրական պարտականութիւնները, Անձնուիրութիւն (Le dévouement).— Այս պարտականութիւններուն բնոյթը ճշգրտելու համար՝ պիտի ըսենք թէ արդարութեան պարզապես ժխտական իւրաքանչիւր պարտքին կը համապատասխանի մարդասիրութեան (գթութեան) դրական պարտք մը։

Արդարութիւնը չի՛ թոյլատրեր որ մեր նմաններուն կեանքը վտանգենք, իսկ մարդասիրութիւնը կը հրամայէ մեզի փրկել անոնց կեանքը՝ երբ ապառնալիքի

տակ է ան։ Երբ մեր կեանքն ու սեպհական ինչքը վտանգի կ'ենթարկենք մեր նմաններէն մէկը փրկելու համար՝ մարդասիրութիւնը անձնուիրութիւն եւ զոհողութիւն կ'ըլլայ։ Ուրիշի մը կեանքը փրկելու անձնանուիրութիւնը սակաւագիւտ բան մը չէ. պատերազմներու, հրդեհներու, ողողումներու, նաւաբեկումներու մէջ շատ մը գեղեցիկ անձնուիրութիւններ պատահած են ու կը պատահին յաճախ, թէև անծանօթ կը մնան մեզի։

Դժուարին պարտականութիւններու կատարումն ալ (ռազմիկան, բժիշկ, ևայլն) չի դադրիր տեսակ մը անձնուիրութիւն ըլլալէ։

70.— Վեհանձնութիւն (Générosité).— Արդարութիւնը կ'արգիլէ ուրիշին ստացուածքն առնել, մինչդեռ մարդասիրութիւնը կը հրամայէ ողորմութեամբ ափոփել անբաւժելի թշուառութիւնները։ Արդարութիւնը կ'արգիլէ ուրիշին պատիւը ոտնակոխ ընել. մինչդեռ մարդասիրութիւնը կը հրամայէ զրպարտութեան և չարախօսութեան դէմ պաշտպանել ուրիշը, կրել ու ներել անոնց թշնամանքները։ «Ատելութիւնը, կ'ըսէր Սպինոզա, պէտք է որ յաղթուի, ո՛չ թէ ատելութեամբ, այլ սիրով ու վեհանձնութեամբ»։

Արդարութիւնը կ'արգիլէ խաբել ուրիշները, ու թոյլ չի տար որ արգելք դառնանք ուրիշներուն՝ ճշմարտութեան հասնելու, մինչդեռ մարդասիրութիւնը կը հրամայէ որ ամէն օգտակար ճշմարտութիւն սորվեցնենք մեր նմաններուն, առանց սակայն բռնադատելու անոնց գիտակցութեան ազատութիւնը։

71.— Մարդասիրութիւն (Philanthropie).— Այս-

պէս գթութեան ոգին կ'ամբողջացնէ արդարութիւնը, բայց պէտք է ինքն ալ ներչնչուած ըլլայ ընկերին սէրէն, առանց որուն չկայ ճշմարիտ վեհանձնութիւն։ «Թէ խակ, կ'ըսէ Պօղոս Առաքեալ, իմ ինչքերս բաշխեմ աղքատներու սնունդին համար և սակայն «սէր» (charité) չունենամ, եղէ ես իբրեւ զպղինձ որ հնչէ եւ իբրեւ զծնծղայս որ ղողանջեմ, և եթէ մարմինս մատնեմ այրումի՝ և «սէր» չունենամ, ոչինչ եմ» (Ա. Կորնթ. ԺԳ.)։ Ֆիխտէ (Fichte) այս հատուածէն ներչնչուելով էր որ կ'ըսէր երջանիկ կեանքի հասնելու մեթոտին մէջ, «եթէ լեռները տեղափոխէիք, եթէ ձեր մարմինը բոցերու մատնէիք, այդ ամէնը սակայն բանի մը պիտի չծառայէր՝ եթէ սէրէն առաջնորդուած չըլլայիք»։

72.— Համերաշխութիւն (Solidarité).— *Մեր նմանները ունեցած այս պարտքերնիս միայն բարոյականով չէ որ կը սովրինք. անոնք կը բխին նաև մարդկային ընկերութեան բնութենէն, և մեր լաւիմաց չահուն արտայայտութիւնն են։ Մարդիկ, ինչպէս տեսանք, չեն կրնար ապրիլ մեկուսացած իրարմէ։ Մարդու մը կեանքն ու գարգացումը կախում ունին ուրիշ մարդերու կեանքէն ու գարգացումէն։ Ազգի մը մէկ մասին կրած տառապանքները՝ թշուառութիւնը և վատթարացումը կը խանգարեն ամբողջ ազգին յաջողութիւնը և կը ներգործեն ամէն մէկ անհատի վրայ։*

«Մեղուին չահը նոյն է փեթակի չահուն հետ», կ'ըսէին հինները։ Որչափ գարգանայ մարդկութիւնը, նոյնչափ աւելի կ'ըլլան յարաբերութիւնները անոր անդամներուն միջև, և կը հասնի վայրկեան մը ուր՝ հա-

մերաշխութեան բարգաւաճումին չնորհիւ՝ մարդկութեան անդամներէն մէկուն պատահած մէկ դժբախտութիւնը արձագանգ կը գտնէ բովանդակ մարմնին վրայ։ Այս համերաշխութեան իմացումը (conception) և զգացումը բովանդակութիւնն է արդարութեան՝ ինչպէս նաև մարդասիրութեան պարտքերուն։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԻՐԱՒՈՒՆՔ, ՄԵԾԱՐԱՆՔ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ. — ԽՈՐՀԵԼՈՒ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

73. — Մասնաւոր իրաւունքներ. — *Մեծարանք ընդունելու այն իրաւունքը զոր ունին բարոյական անձերը՝ արժէք կու տայ ամէն մասերուն, այդ անձնաւորութեան ամեն տարերուն, և ասկէ կը ծնին մասնաւոր իրաւունքները* (droits particuliers):

Մարդկային անձը կազմուած է ոգի մարմինով մը, գործունէութեամբ, խորհուրդով և ենթիակ նիւթական առարկաներով, որոնք արդիւնքն են իր աշխատանքին և գոհացում կու տան իր պէտքերուն:

Ըստ այսմ կը ձևանան բազմաթիւ մասնաւոր իրաւունքներ՝ որոնց համապատասխանող բազմաթիւ պարտքերով, ապրելու իրաւունքը և մարդկային կեանքին մեծարանքը, ազատութեան իրաւունքը, միտքի անկախութեան իրաւունքը, և վերջապէս սեպհականութեան իրաւունքը:

§ 1 ՄԱՐԴԿԱՑԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ

74. — Մարդասպանութեան ոճիրը. — *Արդարութեան առաջին և կարևորագոյն պարտքն է մարդկային կեանքի մեծարանքը: Մարդասպանութիւնը արդարև գարշելի գործ մըն է, որովհետև կը ջնջէ մեր ամենէն*

աւելի մեծարելի բանը՝ մարդկային անձը, որովհետև բնութենէն նշանակուած ու բարոյականէն սահմանադրուած ճակատագիրը մը (destinée) կը կարճէ կը բառնայ։ Նենգութեամբ կամ դաւաճանութեամբ գործուած մարդասպանութիւնը կը կոչուի assassinat (մարդախոշոշութիւն։

75.— Անձնապաշտպանութեան (Légitime défense) իրաւունքը.— Մարդկային կեանքը վեծարելու պարտքը՝ իր ընդհանուր բանաձևին մէջ ա՛յնքան պարզ ըլլալով հանդերձ՝ գանազան պարագաներու մէջ վիճումի առարկայ բացատրութիւններ կը ներկայացնէ։ Այդ պարտքը կը չափաւորուի անհերքելի իրաւունքով մը՝ անձնապաշտպանութեան իրաւունքով՝ երբ չենք կրնար պաշտպանել մեր կեանքը, բայց միայն մահացու հարուած մը տալով անիրաւ յարձակողի մը։ Այսպիսին կը բռնադատէ մեր ամենասուրբ իրաւունքները, ուստի և բարոյական օրէնքէ դուրս հանելով իր անձը կը դադրի մեծարանքի առարկայ ըլլալէ։

76.— Մենամարտ (Le duel).— Անձնապաշտպանութեան հայեցակէտով՝ կան մարդիկ որ կը կարծեն թէ իրենց հակառակորդն սպաննելու իրաւունքն ունին՝ սպառնալիքի մը տակ գտնելով բուն իրենց կեանքը։ Հասկնալու համար սակայն թէ ի՛նչ է այդ վեճամարտը, հարկ է անոր պատմական ծագումին վերադառնալ։ Միջին դարու առաջին շրջաններուն մէջ դժուար էր ոճիրի մը ապացոյցներն ի մի բերել։ Զանազանելու համար երկու ամբաստանեալներու բարոյական վիճակը՝ ստիպուած էին յաճախ աստուածային արդարութեան ապաւինելու։

Դատական այդ մենամարտին մէջ (duel judiciaire) երկու ամբաստանեալները կը կռուէին իրարու դէմ, արդարակշիռ պայմաններու միջեւ հաւասար զէնքերով, որով և վկաները՝ մէկ կամ միւս կողմին յաղթութիւնը կը վերագրէին ո՛չ թէ այս կամ այն անհաւասարութեան, այլ Նախախնամութեան մասնաւոր պաշտպանութեանը՝ որով յաղթանակած կ՚ըլլար անմեղը։

Մարդկային արդարութեան ընդունուած զարգացումին համեմատութեամբը մենամարտի դէպքերն ալ նուազած կը համարուին, բայց կայ ու կը մնայ տակաւին ա՛յն պարագաներու մէջ՝ ուր մարդկային արդարութիւնը անբաւական կ՚երեւի դեռ, մանաւանդ որ թշնամանքը նուրբ գնահատումի մը առարկայ կրնայ ըլլալ, կամ յարուցուած վէճեր կրնան ստնանել մե՛ր կամ մերիններուն պատիւը։ Ինչ որ ըլլայ սակայն՝ կը յուսացուի որ մենամարտը՝ բարբարոս արդարութեան մը այդ յուշքը՝ հետզհետէ տեղի տայ ու խափանուի աւելի լուսաւոր արդարութեան մը շնորհիւ։

77. — Պատերազմ. — Նոյն բանը կը յուսացուի՞ արդեօք պատերազմի մասին ալ, որ հսկայական մենամարտ մըն է ազգերու միջեւ։ Մեծ հաւատք մը չի ընծայուիր այդ նկատմամբ, վասնզի մեր դարուն մէջ իսկ պատերազմներն աւելի բազմաթիւ եղան ու աւելի աղետաբեր։ Ազգերու միջեւ արդարութեան մը սահմանակարգումը (institution) գրեթէ անյաղթելի դժուարութիւններու կը հանդիպի։ Ո՞վ պիտի ըլլայ այն ատեանը (tribunal) որ բաւական մեծ ուժ ունենայ պատերազմիկ կողմերուն որոշումներ պարտադրելու։

Զմոռնանք սակայն դիտել տալու՝ որ այսօր պատերազմները ա՛լ աւելի կործանարար կը դառնան, նոյն

իսկ յաղթականին համար, և առաջ բերուած օգուտները ո՛չ աւելի չէին, հետևաբար կրնայ մտածուիլ որ պատերազմները կորսնցնեն իրենց գազանային հանգամանքը և ճարտարագործական եւ տնտեսագիտական կռիւները վերածուին։ Վասնզի այդ կռիւը չի դադրիր մարդոց մէջ՝ պայմանն ըլլալով անոնց աշխատանքին ու յառաջդիմութեանը։

78. — Մահու պատիժ (La peine de mort). — *Մահու պատիժը տակաւին գոյութիւն ունի օրէնսդրութիւններու մեծ մասին մէջ։ Յայտնապէս կ'արդարացուի ան՝ ինքնապաշտպանութեան իրաւունքով, վասնզի ընկերութիւնը կը պարտի ինքզինքը պաշտպանել իր թշնամիներուն դէմ։ Բայց մահու պատիժը սոսկալի է ինքնին, վասնզի անգթութեան օրինակ մը կու տայ, և զարշելի անիրաւութիւններու ալ տեղի կու տայ ինչ ինչ պարագաներու մէջ։ Մարդկային արդարութիւնը որ ի հարկէ սխալական է՝ կրնայ ի գործ դնել անդարմանելի պատիժը։ Կը թուի թէ այսօր ընկերութիւնները ուրիշ կերպով չյաջողեցան ազդուապէս պաշտպանել ինքզինքնին, ու այդ պատճառաւ Զուիցերիոյ և Իտալիոյ պէս ժողովուրդները՝ որ իրենց օրէնքներէն ջնջած էին մահու պատիժը՝ ստիպուեցան վերահաստատել զայն։ Քաղաքակրթութեան յառաջդիմութիւնները սակայն պէտք ունին վերջնականապէս անհետացնելու բարբարոսութեան այդ մնացորդը։*

§ 2 ՄԵԾԱՐԱՆՔ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ

79. — Գործելու ազատութիւնը. — *Մարդկային կեանքին չափ նուիրական կը համարուի նաև բարոյա-*

կան անձի ազատութիւնը։ Խնդիրը միայն ներքին ազատութեան վրայ չէ, այն անձնիշխանութեան (libre arbitre)՝ զոր ոչ ոք կրնայ խլել հանել, այլ գործելու ազատութեան մասին է, որ մեր գործունէութեան ազատ ցուցակութիւնն (manifestation) է, մեզմէ դուրս։ Ահա թէ ինչո՛ւ գերութիւնը (esclavage) ամենածանր և ամենախորին անարդարութիւններէն մէկը կրնայ համարուիլ։

80.— Գերութիւն.— Հին իմաստասէրները մեծ մասամբ իբրև ընկերային հարկ (necessité sociale) ընդունած են գերութիւնը, և չեն զգացած թէ անիրաւութիւն մըն է ան։ Արիստոտէլ աւելի առաջ երթալով՝ կը ջանայ նոյնիսկ արդարացնել զայն, և անոր կիրառկած փաստերը առաջին օրէն կրկնուեցան գերութեան կուսակիցներուն կողմէն։

Գերութիւնը, կ'ըսէր ան, հարկաւոր է միջնաքաղաքի (cité) մը մէջ. եթէ ստորին ցեղէ (race inferieure) մարդեր չընէին ձեւական աշխատանքները, ո՛չ ոք պիտի կրնար ինքզինքը տալ անշահախնդիր ու բարձրագոյն ուսումնասիրութիւններու։ Կ'ըսէր նաև՝ թէ գերիները յաղթուածներ (vaincus) էին պատերազմներու մէջ, և որովհետև իրաւունք էր սպաննել զանոնք՝ չնորհք մը եղած պիտի ըլլայ եթէ անոնց ազատութիւնը միայն բռնաբարուի։

Այս սոփեստութիւններու դէմ հանճարեղ հերնութիւններով զինուեցաւ Մոնդեսքիօ (Montesquieu), և ժէ. դարու իմաստասէրները գլուխ հանեցին հին դարերու մէջ Ստոյիկեաններու ձեռքով մղուած այդ պատերազմը, ու մեծապէս նպաստեցին բուն գերութեան նուազումին բոլոր աշխարհի վրայ։

81.— Ստրկութիւն (Le servage).— *Ստրկութիւնը թեթևացած դերութիւն մըն է, մինչդեռ դերին բան մըն է զոր տէրը կրնայ ծախել իբրև կարասի կամ անասուն մը, ստուկը կապուած ի գուղձին, հետևաբար և հողին հետ միասին կը ծախուի, ապահովուած է իրենները հետ ապրիլ և իր ծնած հողին վրայ մեռնիլը: Ստրուկին վիճակը նուազ եղկելի է՝ առանց անիրաւ ըլլալէ դադրելու: Ան ալ ևիւթական առարկայի մը նման կրնար գնուիլ ու ծախուիլ: Ստրկութեան վերջին հետքերը չնջուեցան Ֆրանսայի մէջ՝ 89ի յեղափոխութեամբ, և Ռուսիոյ մէջ՝ 1861ին, Ալեքսանդր Բ. կայսեր ձեռամբ:*

82.— Իշխանութեան (Pouvoir) զեղծումները.— *Այսօր կրնա՞յ ըսուիլ թէ բան մը չէ մնացած բնաւ հին ստրկութենէն, դժբախտաբար ո՛չ: Այսօրուան գործաւորը աղա՞տ է բացարձակապէս աշխատանք մը կամ իրեն առաջարկուած թոշակը ընդունելու առեն: Թըշուառութեան երեսէն ստիպուած չէ՞ արդեօք նուաստացուցիչ պայմաններու կամ ստորին թոշակի մը ընդունելութեանը: Անշուշտ մարդոց իրարու վրայ տիրապետումը պակսած է այսօր, բայց իշխանութեան զեղծումներն իսպառ անհետացնելու համար հարկ է որ քաղաքակրթութիւնը շատ աւելի զարգանայ:*

§ 3 ՄԵԾԱՐԱՆՔ ԱՆՁԵՐՈՒ՝ ԻՐԵՆՑ ԶԳԱՑՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

83.— Ակնածանք (Les égards).— *Անձերու մեծարանքը՝ անոնց նիւթական կեանքին համար չէ մի-*

այն, այլ ամէն ինչէ որ կը կազմէ անոնց ոգին, ա-
նոնց զգայնութիւնը եւ անոնց իւնացականութիւնը:

Պատրաստ ենք մեծարել անձերն իրենց զգայ-
նութեան մէջ, այսինքն խնամով խորշիլ այն բանէն՝
որ կրնայ տառապանք (souffrance) մը պատճառել անոնց:
Արդ, մարդիկ ո՛չ միայն ֆիզիքական տառապանքներ՝
այլ եւ բարոյական տառապանքներ ունին: Ո՛չ միայն կը
պարտինք գէշ վարուելիքներ (mauvais traitement) չու-
նենալ անոնց հանդէպ՝ ֆիզիքապէս տառապեցնելով, այլ
եւ պարտաւոր ենք զգուշաւորութիւններ ի գործ դնել
չվիրաւորելու համար անոնց բարոյական զգայնութի-
ւնները:

Քաղաքավարութիւնը (politesse), տակտը (= նրբաս-
տութիւն) նկատի կ'առնեն մեր չուրջը գտնուողներուն
ճաշակները, նախապատուութիւնը, և սկզբունք մը
կ'ունենանք անոնց ունակութիւններուն և նոյնիսկ ա-
նոնց տկարութիւններուն վերաբերմամբ:

84.— Մեծարանք անձերու՝ իրենց պատիւին վրչ.— Մարդու մը պատիւը կը կայանայ ո՛չ միայն իրեն սեպհական առաքինութեանը մէջ, այլ և քարի հասարակի մէջ՝ զոր ունի ան իր մտաւոր արժանիքին, իր պարկեշտութեան և իր ուղղամտութեան շնորհիւ: Աղարտել անոր նկատմամբ ուրիշներուն ունեցած յարգանքը՝ յարձակիլ է անոր պատիւին դէմ բշնամանքներով, զրպարտութիւններով, չարախօսութիւններով եւ խուրեանք: Թշնամանքը բոլորովին անիրաւ և չափազանցուած կ'ըլլայ, երբ ցասումով կամ նախանձով թելադրուած ըլլայ ան:

85.— Զրպարտութիւն (Calomnie).— Զրպարտու-

բիւնը վնասելու դիտաւորութեամբ ամբաստանել է անմեղ մը այս կամ այն յանցանքով։ Անշուշտ վայրապար ամբաստանուող մը կրնայ միշտ արդարացնել ինքզինքը, բայց այդ ամբաստանութիւնները հասարակութեան մէջ այնքան ճշդրտութեամբ տեղի չեն ունենար՝ որքան առեանի մը առջև։ Ուստի և անկարելի կ'ըլլայ խստօրէն քննել ճշմարտութիւնը, և զրպարտութիւնը մի՛շտ կը յաջողի մեծ չարիք մը գործելու, «Զրպարտեցէ՛ք, զրպարտեցէ՛ք, կ'ըսէր Բոմարշէ (Beaumarchais), *միշտ բան մը մնայ անկէ»։*

Զրպարտութիւնը սովորաբար կը թելադրուի անխոստովանելի չարժառիթներէ, ատոր նախանձէ, վիրաւորուած հպարտութենէ, վատշուէր ոխակալութենէ, և այլն։ Գարշելի ու վատ գործ մըն է ան՝ որ գաղտուկ կը հարուածէ՝ առանց համարձակելու ճակատ առ ճակատ յարձակիլ։

86.— Զարախօսութիւն (Médisance).— *Զարախօսութիւնը կը կայանայ ստոյգ թերութիւններ կամ յանցանքներ ի վեր հանելուն մէջ, կ'աղարտէ ուրիշներուն պատիւը՝ թէև ոչ սուտ յերիւրանքներով։ Այսու ամենայնիւ՝ յաճախ ծաղրելի գործ մը՝ մինչև իսկ ոճիր մըն է՝ դատել ու դատապարտել ուրիշներուն վարքը կամ ընթացքը. խոտորնակ միջոց մըն է ան՝ որ և է համբաւ արատաւորելու համար։*

Թուրթիւնը (Délation) *աւելի ստորին է, վասնզի ան կը կայանայ յանցանք մը իրաց տալուն մէջ անոնց՝ որոնք կրնան կամ կը պարտին պատժել զայն։ Յաճախ այդ օրինակ քսութիւններ չա՞տ հեռու են անշահախնդիր հանգամանք ունենալէ, քսուն կը չանայ վնասել ուրիշին՝ օգտուելու համար անոր դժբախտութենէն։ Ու-*

բեմն պէտք է զգուշանալ ուրիշներու հանդէպ գէշ նախապաշարուելու թերութենէն, և հարկ է որ յանդուգն դատաստաններ (jugements téméraires) *չընենք ուրիշներու վրայ։*

§ 4 ԱՆՁԵՐՈՒ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ՝ ԻՐԵՆՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ.— ԽՈՐՀԵԼՈՒ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

87.— Ստախօսութիւն (Le mensonge).— *Մարդոց իմացականութիւնը ի բնէ կը փնտռէ ճշմարտութիւնը, մեծապէս վնասած կ'ըլլանք անոր՝ երբէ խափանենք այդ հետազօտութիւնը, վրիպեցնելով կամ արգիլելով ճշմարիտին ճանաչումը։ Մարդիկ վստահութիւն ունին իրարու հանդէպ, և լեզուի միջոցաւ գաղափարները կը փոխանցեն իրար։ Ընկերութիւնը էապէս հիմնուած է սա ենթադրութեան վրայ թէ իւրաքանչիւր ոք իր խորհածը կը խօսի, ուրեմն ստախօսութիւնը ո՛չ միայն ճշմարիտ խանգարիչն է ընկերային կեանքին այլ և նախատինք մըն է մարդոց իմացականութեան դէմ զոր մեծարել կը պարտինք։*

88.— Խորհելու ազատութիւնը (La liberté de penser).— *Մարդիկ պարտականութիւն ունին նաև անձամբ անձին ինքնուրոյն ճշմարտութիւնը, իրենց սեպհական բանականութեամբը։ Դեկարտ կ'ըսէր՝ իրրև ճշմարիտ կը պարտինք ընդունիլ այն բանը միայն՝ որ բացայայտօրէն ա՛յնպէս կ'երևայ մեզի։ Ուրեմն հաւատալիքը մեր կամքին ու մեր զգացումին ապատ հաւանութեան մէկ գործն է։ Ըստ այսմ անօգուտ ու յանցապարտ կը*

նկատուի մեր կարծիքները բանի ուրիշներուն պարտադրել։

89.— Խղճի ազատութիւն (Liberté de conscience).— Ամենէն մեծարելի կարծիքներուն մէջ առաջին դիրքը կը բռնեն կրօնական ու քաղաքական կարծիքները։ Այդ կարծիքները խղճին միայն կախում ունին, ու մենք այնչափ անգէտ ենք այդ նիւթերու մասին՝ որ շատ տղայական պիտի ըլլար ջանալ փոխել ուրիշներուն կարծիքները՝ անոնց տեղը դնելու համար թերեւս ո՛չ աւելի գերիվերոյ հաւատալիքներ։ Կրօնական կարծիքները իրենց անկեղծութեանը միայն արժէք ունին, և պէտք չէ եղծել այդ հանգամանքը (նկարագիրը) ոճրապարտ հալածանքներով։ Այդ ներողամտութիւնը (tolérance) պէտք է կիրարկուի նաև փիլիսոփայական և գիտական կարծիքներուն համար, որովհետև այդ նիւթերուն մէջ մարդիկ չեն կրնար ճշմարտութիւնը գտնել բայց միայն իրենց ազատ խորհուրդին (մտածումին) (libre pensée) ջանքերովը։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՍՏԱՑՈՒԱԾՔ ԵՒ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

§ 1 ՍՏԱՑՈՒԱԾՔԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏՈՎ

90.— Սեպհականութեան սահմանը (Définition de la propriété).— *Սեպհականութիւնը, կ'ըսէր Ֆրանսական Քաղաքային Օրինագիրքը* (Code civil), *բացարձակ եղանակաւ իրերը վայելելու եւ տնօրինելու իրաւունքն է, բաւական է որ օրէնքներով կամ կանոններով արգիլուած չըլլան անոնք։ Ընդհանրապէս խօսելով՝ ըսուածքը նիւթական բան մը այլամերժօրէն վայելելու իրաւունքն է։ Այդ իրաւունքը միշտ վէճի նիւթ եղած է. պէտք է տեսնել թէ ի՛նչ է իր ծագումը եւ արդարացումը, անկէ ածանցող բարոյական հետեւանքները ուսումնասիրելէ առաջ։*

91.— Սեպհականութեան իրաւունքին վրայ հիմնուած.— *Սեպհականութեան իրացունքին կ'ընծայուին բազմաթիւ հիմեր՝ որոնց ամէնքը մեծ արժէք մը չունին, ըսուած է յաճախ՝ թէ մարդոց պէտքերը իրենց իրաւունք մը կու տան այդ պահպանող բաներուն վրայ։ Բայց նախ ո՛րոնք են այդ բաները որոնց պէտք ունին մարդիկ։ Ո՞վ կրնայ ճշդել անոնց սահմանը։ Իմացական, արուեստագիտական կամ ֆիզիքական պէտքե՞րը միայն հարկ է հասկնալ արդեօք. բայց նոյն իսկ եթէ անոնց մասին ըլլայ խնդիրը, ի՞նչպէս պէտք է զանազանել հարկաւորն ու աւելորդը։*

Ենթադրենք որ ստացուածը որ տիրապէս հարկաւորէն առնէ իր գոյութիւնը, սակայն կրնա՞յ արդարանալ պէտքին չնորհիւ։

Անտարակոյս մարդ մը առանձին եղած ատեն ամայի կղզիի մը մէջ՝ պիտի կրնար իրաւունքն ունենալ վայելելու երկրին այն պտուղները որոնք հարկաւոր են իրեն, բայց ինչ կ'ըլլայ այդ իրաւունքը՝ երբ բնակիչները բազմաթիւ են և երբ ոմանց պէտքերը կու գան սահմանաւորել ուրիշներուն պէտքերը։ Ցաճախ իրրև ստացուած չեն համարուիր այն բարիքները որոնք օդի կամ ջուրի պէս առատօրէն կան. բայց զոր օրինակ, չափաւոր քանակութեամբ կը գըտնուի ցորենը և եթէ ամէնքն ալ անկէ իրաւունք ունենալ կարծեն, ո՞վ ուրեմն իրաւունք ունի զայն վայելելու՝ ի քայ հանելով ուրիշները։ Պէտքը չի կրնար արդարացնել մարդկութեան ընդհանուր իրաւունքը նիւթական առարկաներու վրայ։

92.— Առաջին ստացողին (Occupant) իրաւունքը.— Կ'ըսուի թէ մարդերու միջև իրաւունք հիմնող բանը, այսինքն անոնցմէ մէկուն այս կամ այն բարիքը վայելելը որուն ուրիշներ ալ պէտք ունին՝ առաջին անգամ ստոր տիրանալով ձեռք կը բերուի։ Առաջին ստացողը, ահա՛, կ'ըսեն, ճշմարիտ սեպհականատէրը։

Տիրանալը (L'occupation) իրողութիւն մըն է կամ բռնի (de la force) և կամ դիպուածոյ. եթէ բռնի է՝ ո՞ւր կը մնայ իրաւունքը, եթէ դիպուածոյ է, ո՞ւր կը մնայ արժանիքը։ Դիպուածը արտաքին եղելութիւն մըն է,

քախտացի հանդիպում մը, և չի կրնար բան մը փոխել անհատին ու անոր արժէքին նկատմամբ։

Իրաւունք մը սակայն հասկնալի կապ մը ունի անձի մը, վայելքի մը կամ աշխատանքի մը միջև (Liaison intelligible entre une personne, une jouissance on une peine)։ *Արդ, դիպուածը ստուգիւ երկու իրողութիւններու միջև կապի մը կամ պատճառի մը չգոյութիւնը կը ստանի։ Թշուառ մը չենք նկատեր այն մարդը՝ որ յանկարծական դժբախտութենէ կը վտանգուի, կամ հրդեհի մը ճարակ տալով իր հունձքերը, կամ հիւանդութենէ մը մեռնելով. ինչո՞ւ ուրեմն արժանիք մը վերագրենք անոր որ բախտին չնորհիւ կը լեցուի բարիքներով։ Ամենուրեք ուր դիպուածը կը տեսնենք աշխարհային բարիքներու բաշխումին մէջ՝ կրնանք ըսել թէ հարկաւոր ու անխուսափելի օրէնք մը կայ, բայց չկայ հոն բարոյական իրաւունք մը։*

93.— Ստացուածքի իրաւունքը աշխատութեան վրայ հիմնուած.— *Ստացուածքի իրաւունքը աւելի պարզ կը թուի մեզի եթէ նկատի առնենք մարդկային ճարտարարուեստով չինուած առարկաները։ Ծորենը պիտի չկրնար բուանիլ՝ եթէ երկիրը չարօրադրուէր ու չցանուէր, բնական չէ՞ ուրեմն որ ցորենը զայն ցանողին ու հնձողին պատկանի։ Առանց հողագործի ցորենը գոյութիւն պիտի չունենար, ուրեմն հողագործէն կախում ունի ցորենը, անոր գործն է ան, և արդար է որ ինք ըլլայ անոր սեպհականատէրը։ Այս փաստը մէջ բերուած բոլոր փաստերէն ամենակարևորն ու ամենայայտնին է, և շատ պարագաներու մէջ անով կ'արդարանայ ճիգով եւ աշխատութեամբ ստացած սեպհականութիւնը* (propriété acquise par l'effort et le travail).

Դժբախտաբար չենք կրնար ըսել որ ամէն պատգաններու մէջ բացարձակապէս կատարեալ ըլլայ բաշխական արդարացումը։ Առանց հաշիւի առնելու ա՛յն հարստութիւնները՝ որոնք աշխատութեան չնորհիւ չեն վիճուած, ապացուցուած չէ թէ աշխատութիւնն ինքնին կրնայ յառաջ բերել ստացուած մը։ Պէտք է որ աշխատութիւնն իւրգործ դրուի նիւթի մը վրայ զոր մարդը չէ ստեղծած և որուն տէր կը դառնայ դրաւումով կամ դիպուածով։ Այդ նախնական նիւթի կարևորութիւնը չատ մեծ է, այսինքն հողին բեղմնաւորութիւնը, կլիմային մեղմութիւնը, հանքի մը հարստութիւնը, որոնցմով ամանց աշխատութիւնը կ'արգաւաւորի, մինչ ուրիշներունը ամուլ կը մնայ։

94. — Օգտակարութեան ու արժէքի զանազանութիւնները. — Ֆրանսացի տնտեսագէտ մը՝ Bastiat փորձեց լուծել այդ դժուարութիւնը։ Ան երկու բաներ կը զանազանէ առարկաներու մէջ՝ այսինքն ստացուածքներուն մէջ, անոնց օգտակարութիւնն եւ անոնց արժէքը։ Անոնց օգտակարութիւնը կ'ընդունուի անով որ կարող ըլլան մարդկային պէտքերուն գոհացում տալ. իսկ արժէքնին կախում ունի պահանջուած այն ծառայութիւններէն որոնց չնորհիւ այդ օգտակարութիւնը կ'ունենան։ Արդ, մարդս, ըստ Bastiatի, արժէքն ունի միայն և ոչ օգտակարութիւնը։ Առարկայի մը վրայ թափուած ճիգերու փոխարէնը (գինը) կրնայ պահանջել, ինքն է որ կու տայ մնացածը, այսինքն նիւթը և օգտակարութիւնը ձրիաբար։ Եթէ կ'ըսենք թէ դոյլ մը ջուրը 40 փարա է՝ ճիշդ չէ ըսածնիս, որովհետև ջուրը բան մը չարժեր բնաւ, այլ ատով ջուրը բերողին աշխատանքն է որ կը վճարենք, նոյնն է նաև մեծաքանակ մշակութեան

արտադրութեանց մասին, աշխատանքը միայն կը վճարենք, ցորենը բացէն (en sus) կը տրուի մեզի։

Ստո՞յգ է սակայն բանի մը արժէքին՝ աշխատանքէն կախում ունենալը։ Այս հաշուով ամէն ինչ որ շատ աշխատանք կը պահանջէ՝ մեծ արժէք պիտի ունենայ, գիտենք սակայն թէ այդ այդպէս չէ՛։ Գիրք մը կրնայ մեծ նեղութիւններ արժած ըլլալ ու չծախուիլ։ Երբ Աւստրալիացի հովիւ մը ոսկիի գանակներ կը հաւաքէ լերան մէջ՝ որ և է աշխատանք մը չի կատարեր, և սակայն այդ ոսկին իր ծանրութեան համեմատութեամբ համարժէք է ուրիշ որ և է ոսկիի։ Մրթէ մարգարիտի մը արժէքը կախո՞ւմ ունի պայն ծովուն խորը փնտռելու համար տարուած աշխատանքէն։ — Ո՛չ, վասնզի մկրճուկը (plongeur) նոյնչափ աշխատութեամբ դուրս կը բերէ սատափը՝ որ սակայն արժէք չունի։

Եթէ խնդիրը աշխատութեան վրայ ըլլայ լոկ, ծովուն խորէն քար մը կամ խեփոր մը (coquille) հանող ձկնորս մը բաւական բարձր գին մը պիտի կրնար պահանջել ատոնց համար։ Իետին մը ունիս, քովէն ճամբայ մը պիտի չինուի, այն ատեն կը կրկնապատկուի գետնի գինը։ 400 ֆրանքի արժեթուղթեր կը գնես, 4000ի կը ծախուին անոնք, դիպուածն է և ա՛չ աշխատութիւնը որ զքեզ կը հարստացնէ։ (Bastiat ինքն ալ կ'ընդունի այդ դիպուածոց պարագաները, այդ ամէնուն ո՞չ ապաքէն դիպուածը հակոտնեան է իրաւունքի մը)։

§ 2 ՍՏԱՑՈՒԱԾԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

95. — Հասարակաց ստացուածն ու անձնական ստացուածը. — Եթէ աշխատութիւնը անկատար կերպով

միայն կ'արդարացնէ անհատական սեպհականութեան իրաւունքը՝ ինչո՞ւ ուրիշն ճանչուած է այդ իրաւունքը բոլոր քաղաքակիրթ ազգերէն, Տնտեսագիտական պատճառներն են (raisons économiques) որ կու գան ամբողջացնել այդ իրաւունքը ու մինք պիտի հասկընանք զանոնք՝ աչքէ անցնելով այդ իրաւունքին ներկայած յաջորդական եղանակաւորումները (les modifications successives que ce droit a présentées) պատմութեան մէջ։

Ի սկզբան՝ թէ՛ մարդուն և թէ՛ անասունին համար՝ կա՛ր տնօրումը (possession), բայց ո՛չ սեպհականութիւնը (propriété)։ Անշուշտ վայրենին կը տանայ իր բռնած որսը, այսինքն թէ կ'ուտէ զայն, բայց եթէ երկար ատեն պահէ զայն և հարկաւոր ոյժը չունենայ զայն պաշտպանելու, իր քաղաքացիները ոճիր մը չեն համարիր բռնութեամբ կամ խորամանկութեամբ զայն իրմէ բառնալը։

Յետոյ, ապա, հովուական վարչութեան (régime pastoral) ատեն, սեպհականութեան ծանօթութիւնը կը սկսի ծայր տալ։ Անիկա զոր օրինակ՝ կը կապուի այն վայրերուն հետ, ուր իւրաքանչիւր ցեղի հօտերը կամ նախիրները սովորաբար կ'արածին, և ամէն մարդ գիտէ թէ յաճախակի կռիւներ կը ծագին արօտական իրաւունքի այդ սահմաններուն առթիւ։ Բայց այդ սեպհականութիւնը՝ եթէ գոյութիւն ունի՝ հասարակաց է, ամբողջ ցեղին կը պատկանի ան, և որևէ անհատ մը միտքէն անգամ չանցըներ պահանջ դնել որ մի միայն իրեն ըլլայ հողին մէկ մասը։

Կամաց կամաց մշակութեան առարկայ կ'ըլլայ երկրին մէկ մասը ժամանակի մը համար, և կը հաստատուի հողագործական վարչութիւնը (régime agricole), բայց տոհմի մը (clan) կամ ցեղի մը գրաւած գետինը

հասարակաց սեպհականութիւն կ'ըլլայ իրեն։ Ամբողջ արօտավայրը, հերկելի հողը, անտառը, հասարակօրէն կը շահագործուէին։ Ատեն անցնելէ վերջ՝ նոր յառաջդիմութիւն մը կը տեսնուի ; մշակուած երկիրը մասերու կը բաժնուի ու անոնք ընտանիքներու կը տրուին վիճակով, և այսպէս անհատին իրաւունքը կը դառնայ անոնց ժամանակաւոր գործածութիւնը։ Գետինը կը մնայ դարձեալ իբր հաւաքական սեպհականութիւնը տոհմին և նոր բաժանումները ձեռնարկներ կ'ըլլան մերթ ընդ մերթ։ Այս դրութիւնն է որ մինչև վերջերս կը պահուէր Ռուսական հասարակութեան մէջ։ Ա՛յսպէս էր գերման ցեղին համար ալ՝ Տակիտոսի ժամանակ։ Անհատականացումի (individualisation) նոր զարգացումով մասերը կը մնան նահապետական (patriarcal) ընտանիքներու ձեռքը, որոնք կը գրաւեն միևնոյն բնակավայրը ու միասին կ'աշխատին ինչպաստ ընկերակցութեան, ինչպէս էր միջնադարեան Եւրոպայի շատ կողմերը։

Ուր ուրեմն երևան կու գայ անհատական ու ժառանգական սեփականութիւնը (propriété individuelle et héréditaire), բայց գերիշխանական կամ տանուտիրական իրաւունքներու (droits suzerains)՝ յանձնաւատութիւններու (fidéi-commis)՝ ժառանգական վարձումներու (baux) հազարաւոր արգելքներուն կը բաղխի տակաւին, վերջապէս ենթարկուած ըլլալով բազմադիմի սեղմումներու (restriction) կամ սարկութիւններու։ Վերջին ու երկարաձիգ եղափոխումէ մը (évolution) ետքն է որ այդ սեպհականութիւնը կը կազմուի վերջնականապէս, և կը յաջողի ըլլալ այն բացարձակ, գերիվերոյ, անձնական իրաւունքը (droit absolu, souverain, personnel), զոր կը սահմանէ Քաղաքային Օրէնագիրքը և զոր կը կը հասկնանք մենք այսօր։

96. — Յառաջդիմութիւն ճարտարարուեստի եւ անհատական սեպհականութեան. — *Անբաժանօրէն հասարակաց սեպհականութեան դէպի անձնական սեպհականութիւն անցքը տեղի ունեցած է ամէն երկիրներու և ամէն ժամանակներու մէջ տեսակ մը ճակատագրական օրէնքով՝ որմէ պիտի չկրնային խոյս տալ ժողովուրդները։ Բայց մենք պատմութեան մէջ մնալով տակաւին՝ փնտռենք թէ չկա՞ն ուրիշ համագործ* (simultané) *իրողութիւններ՝ կամ պատճառներ* (raisons) *որ բացատրեն այդ ընդհանուր շարժումը։*

Դիտել տանք որ այդ յառաջդիմութիւնը ինքնիրեն չէ կատարուած, այլ ընկերացած է անոր ուրիշ եղափոխութիւն մը։ Շահագործումի եղանակները փոխուած են՝ քանի սեպհականութիւնը զերծուած է հասարակորդութենէ և փոփոխուելով կատարելագործուած են։

Ճարտարարուեստի, հասարակական հարստութեան եւ անհատական սեպհականութեան այդ զուգահեռական յառաջդիմութիւնները կրնան բացատրուիլ՝ եթէ նկատի առնուին արդարութեան պայմանները ու մարդկային աշխատանքին հարկաւորութիւնները։

98. — Պայման աշխատանքի, անհատական պատասխանատուութիւն. — *Միակ բանը որ տիրապէս կը խրախուսէ մարդոց աշխատանքը՝ անձնական պատասխանատուութիւնն է այն* (responsabilité personnelle)։ *Կատարուելիք աշխատանքի մը մէջ ամէն զգուշութիւն ձեռք առնելու հետամուտ կ՚ըլլանք՝ եթէ անձամբ պիտի ընդունինք անոր վարձքը, նոյնպէս կը վարանինք զանցառութեան մը կամ սխալի մը առջեւ՝ երբ անձամբ պիտի կրենք անոր պատիժը։ Բայց հասարակաց սեպհականութեան դրութեան մէջ՝ պատասխանատուութիւնը անձ-*

նական չէ՛ այլ հասարակաց։ Եթէ հասարակութեան (համայնք) մը մէջ հազար հոգի ենք՝ որքան ալ աշխատիմ վարձքիս հազարերորդ մասը պիտի ընդունիմ. իսկ եթէ ամէն բան զանց ընեմ ու բան մը չընեմ՝ պատիժին հազարերորդ մասը պիտի կրեմ։ Սրդ, վարձքի մը կամ պատիժի մը հազարերորդ մասը կարևորութենէ զուրկ կը նկատուի, ու վերջապէս ամէն ոք իր նախընտրանքը կ'ընէ միայն, այսինքն նուազագոյնը։

Այս վտանգին առջև՝ հասարակութիւնը կը միջամտէ։ Ան կը ստիպէ իր անդամներէն իւրաքանչիւրը՝ կատարել իր աշխատանքի բաժինը, կը հսկէ անոր վրայ, կը պատժէ զայն՝ եթէ թերանայ, և ահա երևան կու գայ ստրուկներու ժողովուրդ մը որ սպառնալիքի տակ միայն կ'աշխատի և կը դողայ այն հասարակութենէն՝ որուն մէկ մասն է ինքը։ Բայց քանի և ստրկական այդ աշխատանքը չի կրնար արտադրել, վասնզի երբ աշխատանք մը բռնի կը պարտադրուի, ինչպէս է այս պարագային, մարդիկ միշտ կը ջանան ու կը յաջողին խոյս տալ այդ աշխատանքէն, և յամենայն դէպս կարելի եղածին չափ գէշ կ'ընեն զայն։ Դիւրին է բաղդատութեան դնել, ինչպէս տնտեսագէտները ըրած են, հինէն Ամերիկայի մէջ գործածուած գերիներու աշխատանքը Եւրոպայի գործաւորներու աշխատանքին հետ. այս վերջիններըը տասն անգամ աւելի կ'արտադրեն քան առաջիններըը։

98. — Անհատական սեպհականութեան տնտեսագիտական արդիւնքները. — *Անձնական սեպհականութիւնը իրեն հետ կը բերէ աշխատասիրի ազատութիւն եւ յառաջդիմութիւն։ Ռուս հասարակութեան հիացող մը Պ. Լավըլէյ կը գրէ. «Բոլոր արևմտեան Եւրոպայի մէջ՝ մարդ կը*

հիանալ անձնական սեպհականութեան չնորհիւ գլուխ հանուած սքանչելիքներու վրայ, մինչդեռ Ռուսիոյ մէջ երկրագործութիւնը ասկէ երկու հազար տարի առաջուան վիճակին մէջ կը գտնուի: Մարդկուխ քառակուսի փարասխ մը տեղը ընդհանրապէս անհրաժեշտ նկատուած է գոյութեան դուզնաքեայ միջոցները հայթայթելու համար, մինչդեռ գիտնական երկրագործութեան հետեւող ազգերուն մօտ՝ անձնական սեպհականութեան վարչութեան տակ՝ գետնի միևնոյն տարածութիւնը կրնայ երկու հազար հոգի ապրեցնել յարաբերաբար անբաղդատելի առատութեան մը մէջ»: Ինչ որ նշանակելի է մանաւանդ՝ սա է թէ — ինչպէս Bastiat ևս ցոյց կու տայ — սեպհականութեան բարեբաստ արդիւնքները հասարակաց են, մինչդեռ սեպհականութիւնը այդպէս չէ ինքնին: Ենթադրենք որ աղքատ գործաւոր մը պիտի ուզէ քսան քիլոնոց բեռ մը փոխադրել Պարիսէն Մարսիլիա. ան պիտի կրնայ ընել տալ ղայն 3 կամ 4 ֆրանքով՝ որ համարժէք է իր մէկ օրուան աշխատանքին: Ուրեմն մէկ օրուան աշխատանքով պիտի կրնայ ընել ինչ որ Միջին դարու գործաւոր մը պիտի չյաջողեր ընել 300 օրէն: Սակայն այդ յառաջդիմութիւնը իրմով չէ եղած, այլ ուրիշներով, բնագէտներով, մեքենագէտներով, գործաւորներով, ու ասոնք ամէնքը ո՛չ պիտի աշխատէին և ոչ ալ պիտի համարձակէին՝ եթէ դրամագլուխները կամ պանոնք ձեռք բերելու յոյսը չունենային: Բայց ո՞վ է որ այսօր կ'օգտուի անոնց աշխատութիւններէն. մեր խեղճ գործաւորը և անոր հետ բոլոր աշխարհ: Մարդոց անձնուիրութեան վստահիլը մեծ արդիւնք մը չի տար. ճշմարիտ քաղաքականութիւնը հարկ է որ իւրաքանչիւրին անձնասիրութիւնը ծառայեցնէ ամէնուն օգտին:

99. — Սեփականութեան իրաւունքի բնոյթը. — Սեփականութիւնը կամ ստացուածը ամէն բանէ առաջ համակ նիւթական հարց մըն է, վարչական հարց մը։ Տեսականօրէն՝ երկիրը կը վերաբերի ամէն մարդոց, ինչպէս հասկնալի է, բայց այդ երկիրը ի՞նչ կերպով աւելի արտադրելու է՝ մարդերը սնուցանելու համար։ Ի՞նչպէս պէտք է վարել մարդկութեան հասարակաց այդ կալուածը (domaine)՝ աւելի շահեկան ընելու համար զայն։

Ահա այն հարցը զոր ժողովուրդները լուծած կը համարին՝ անձնական սեփականութիւնն ընտրելով, և արդի ճարտարարուեստի յառաջդիմութիւնները իրաւունք կու տան այդ ընտրութեան։ Պէտք է որ երկիրն ըստ կարելւոյն աւելի մարդեր սնուցանէ, և ահա ասոր համար է որ սեփականութիւնը կը պարտադրուի՝ իբրև պայման մը մարդկային կեանքի, իբրև ընկերային հարկ մը, ինչ որ անոր առաջին և թերևս գըլխաւոր հիմն ալ է։

Եթէ ստացուածի բաշխումը արդար չէ կատարելապէս և ո՛չ ալ համաձայն մարդոց արժանիքին ու աշխատութեանը՝ զարմանալի չէ անշուշտ, վասնզի կատարեալ արդարութիւն (justice parfaite) չկայ երկրի վրայ և նիւթական երջանկութիւնը համեմատական չէ մինչտ առաքինութեան հետ։ Ինչքերու անհաւասարութիւնն ալ (l'inégalité des fortunes) ուժի, գեղեցկութեան, եւ առողջութեան անհաւասարութիւններուն պէս տարօրինակ չերեւիր մեզի։ Մարդիկ պէտք է հանդուրժեն այդ անխուսափելի անհաւասարութիւններուն, և միևնոյն ատեն ամէն ջանք ի գործ դնելով որ նուազին անոնք։

100. — Գողութիւն (Le vol). — Սեփականութիւնը բարոյական ու տնտեսագիտական պատճառնե-

րով իբր անբռնաբարելի նկատուած ըլլալով՝ ո՛ր և է վնաս անոնց դէմ կը դատապարտուի գողութեան կամ խարդախութեան (fraude) անունին տակ, երբ խորամանկութեամբ կը քօղարկուի մանաւանդ։ Սեփականութեան դէմ ամէն վնասներ՝ ըստ Պատժական Օրինագրքի, պարագաներուն ծանրութեան համեմատ կը պատժուին, բանտարկութեամբ, ժամանակաւոր կամ ցկեանս տարապարհակ աշխատանքներով, ևայլն։ Ուղղամտութիւնը (probité) ուրիշին իրաւունքները խղճմտօրէն յարգելն է. մեր նմաններուն շահերը ոտնակոխ չընելու հոգածութիւնն է ան։

101. — Ժառանգութիւն (L'héritage). — Ստացուածի իրաւունքը իր ետևէն կը բերէ կարևոր հետևանք մը, այն է տալու իրաւունքը կամ մանաւանդ կտակելու (tester), հրիտակելու (léguer) իրաւունքը, զոր ստացողն ունի՝ կտակով (par testement) ուրիշին թողելու համար իր սեփականութիւնը։ Արդար է որ իր աշխատանքին շնորհիւ հարստութիւններու տիրացող մը անոնցմով օգտակար ըլլայ որու որ ուզէ է։ Սեփականատիրոջ տրուած այս իրաւունքը տնտեսագիտական առաւելութիւն մ'ալ (avantage économique) ունի, վասնզի ան զօրեղապէս քաջալեր կը հանդիսանայ իր աշխատանքի շարունակութեան, այն պահուն ուր ինքը ա՛լ չի կրնար իրեն համար մեծ արդիւնք մը քաղել անկէ։ Մարդ իր ծերութեան մէջ ալ կը շարունակէ ապրիլ տնտեսագիտութեամբ, իր աշխատութիւնը աւելի արդասաւոր ընելու համար որպէսզի իր սիրելիներուն կարենայ թողուլ քիչ մը աւելի բարեկեցութեան (bien-être) միջոց մը։

Կտակելու իրաւունքը՝ այլ և այլ սեղմումներ (res-

trictions) *ունի, բայց բարոյական նկատումները ամէնուրեք խարխափ են անոր։*

102.— Մարդասիրութեան (= գրութեան) մասնաւոր պարտականութիւնները.— *Մեպհականութեան իրաւունքին յարուցած բարոյական դժուարութիւնները ցոյց կու տան մեզի թէ տնտեսապիտական տեսակէտով դիտուած այդ որոշ իրաւունքը պէտք է ամբողջանայ մարդասիրական պարտականութեամբ մը։ Արդարութիւնը կը հրամայէ մեզի յարգել ուրիշի մը ստացուածքը, իսկ մարդասիրութիւնն ալ կը պատուիրէ նպաստներ տալ* (donner des secours) *աղքատներուն, ինչ որ կը նշանակէ ողորմիլ* (faire l'aumône)։ «*Մաս մը անհատներ, կ'ըսէ* Barni, *առատութեան մէջ կ'ապրին, մեծ մաս մըն ալ կայ որ օրապահիկը չունի, կամ աշխատանքը պակսելուն համար, կամ անբաւական ըլլալով ընդունած թոշակն՝ ապրեցնելու իր բազմանդամ ընտանիքը, կամ դժբախտութեան մը, հիւանդութեան մը և ծերութեան ցաւագարութիւններու երեսէն, կամ վերջապէս՝ բարոյական տկարութեան մը, ծուլութեան, արբեցութեան կամ մի միայն աննախահոգութեան պատճառաւ թշուառութեան մէջ կ'ինկնալով։ Աղքատակեցութիւնը* (paupérisme) *զանգուածօրէն* (en masse) *տիրող խեղճութիւնն է այն աշխատաւորներուն մէջ՝ որոնք ճարտարարուեստի արդիւնաւորմանը նուիրուած են, և տեսակ մը համաճարակն է գործաւոր դասակարգին որ ձեռարուեստի մեծ կեդրոններու մէջ կը խռնուի ընդհանրապէս»։*

Պարտական ենք ուրեմն օգնելու այդ թշուառներուն որպէսզի դուրս գան իրենց դժբախտ վիճակէն, սակայն պէտք է զգուշանալ որ մեր գթութեան չնոր-

հիւ կամ ողորմութեան զեղծումով (par abus de l'aumône) չխրախուսուի մուրացկանութիւնը։ Ամէն բանէ առաջ՝ պէտք է աշխատանիք հայթայթել աղքատներուն, և ո՛չ թէ նպաստ, վասնզի աշխատանքով միայն կարելի է զանոնք վերականգնել իրենց նիւթական և բարոյական անկումներէն։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ.— ԱԶԳ ԵՒ ՕՐԷՆՔ.— ՀԱՅՐԵՆԻՔ.— ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՐ ՊԱՇՏՕՆՆԵՐԸ.— ՌԱՄԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ.— ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՒԱՍԱՐՈՒԹԻՒՆ

§ 1 ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԸ

103.— Սահման պետութեան.— *Պետութիւն* (état) *կը կոչուի աւելի կամ պակաս թիւը այն ընտանիքներուն՝ որոնք ընկերակցած են իրարու, փոխադարձաբար զիրար պաշտպանելու համար, հպատակ ըլլալով միեւնոյն օրէնքներուն։ Այս ընկերակցութիւններու բնոյթը և դերը հասկնալու համար պէտք է փնտռել թէ ի՛նչ է եղած պետութիւններու ծագումն ու գոյութեան պատճառը* (raison d'être)։

104.— Ծագում պետութեան.— *Ցամաքս բացատրուած է պետութիւններու ձեւացումը՝ երկրին աշխարհագրական կազմեն կամ անոր բնակիչներուն զարմեն փոխառնուած ֆիզիքական կարգի չարժառիթներով։ Բնական սահմանագոյներու* (frontières naturelles) *տեսականը կ'ընդունի թէ պետութիւն մը կը կազմուի բնական մեծ արգելքներով, այսինքն լեռներով կամ գետերով, որ զայն կը բաժնեն դրացի ժողովուրդներէն։ Իսկ ազգայնութեանց* (nationalité) *տեսականը՝ որ յաճախ*

և շատ լուրջ եղանակով մը կիրարկուեցաւ մեր դարուն մէջ, կ'ուզէ որ պետութիւն մը համարուն մարդերէ միայն ձևանայ, զոր օրինակ, պետութիւն մը պէտք է իր մէջ ամփոփէ բոլոր Սլաւները, ուրիշ մը՝ բոլոր Գերմանները։ Բայց արդի պետութիւնները այդ սկզբունքներուն համեմա՞տ կազմուած են։ Միթէ մեծ պետեր չե՞ն կտրատեր Ֆրանսան։ Բելճիքան ունի՞ բնական սահմանապուխներ։ Եւրոպայի ո՞ր պետութիւնը համապդի անհատներէ բաղկացած է։ Միթէ Ֆրանսան չի՞ բովանդակեր իր մէջ՝ կեղտական, Գալլիական (Gaulois), Գերման, Լատին և Ցոյն տարրեր։ Միւս կողմանէ՝ քարոյական տեսակետով՝ աշխարհագրական կամ ազգագրական այդ միութիւնը բաւարար պատճառ մը չէ մարդերն իրմէ բերելու համար։ Մենք կրնանք որևէ հասարակայց կապ մը չունենալ մեր ցեղէն եղող մարդերու հետ, և շատ աւելի կապուած մնալ տարբեր ցեղի վերաբերող մարդերու հետ՝ եթէ պատմութեան դիպուածները մօտեցուցած են զանոնք մեզի։

Ուրիշ աւելի բարոյական պատճառներ ալ մէջ բերուած են, զոր օրինակ, լեզուի, կրօնի, բարքի, շահու հասարակորդութիւն ունի, վերջապէս պատմական անցեալի հասարակորդութիւն ունի, սակայն այս պատճառներէն ո՛չ մէկը բաւարար չէ ըստ ինքեան, վասնզի դիւրին պիտի ըլլար ցոյց տալ պետութիւններ՝ որոնց մէջ լեզուի կամ կրօնի այս կամ այն հասարակորդութիւնը գոյութիւն չունի։ Ուրիշ կողմէ՝ այդ պատճառները չեն բռնադատեր մեր կամքը և չեն բացատրեր այն բարոյական միութիւնը՝ որով կը բարացուցուի ազգ մը։

105.— Ընկերային դաշնը (Contrat social).— Ազգ մը կամքերու ընկերակցութեան մէջ (association des volontés)

կը կայանայ մանաւանդ։ Մարդիկ միենոյն հայրենիքը կը կազմեն վասնզի ա՛յնպէս կ'ուզեն. մարդ իր սիրած հայրենիքին կը պատկանի և անկէ միայն կ'ուզէ կախում ունենալ։ J. J. Bousseau լաւ ըսած է, թէև առերևոյթ չափազանցումով, թէ ճշմարիտ հիմը պետութեան բոլոր քաղաքացիներէն ընդունուած դաշինք մըն էր։

Յաճախ կը հարցուի. այդ դաշնը ե՞րբ տեղի ունեցաւ, պատմութեան մէջ անոր հետքը ո՞ւր կրնայ տեսնուիլ, ո՞վ ստորագրեց զայն։ Բայց ասոնք երախայական առարկութիւններ են։ Դաշինք մը կրնայ գոյութիւն ունենալ՝ առանց որոշակի բանաձեւուած ըլլալու, կրնայ շատ իրական և սակայն լռելեայն (tacite) ըլլալ։ Արդ, ի՞նչպէս կրնանք տարակուսիլ անոր իրական ըլլալուն մասին։ Արդարև եթէ յապաւենք պետութեան մը մէջէն մէկտեղ ապրելու հասարակաց կամքն ունեցող բոլոր քաղաքացիները՝ որոնք միենոյն պարտաւորութիւններով կապուած են իրարու, ալ պիտի չկրնանք գտնել քաղաքական մարմինը պահպանող որևէ սկզբունք։ Բռնութիւնը միայն կայ ու կը մնայ, բայց ան ալ անստոյգ ու յեղյեղուկ սկզբունք մըն է։ Բաց աստի ո՞վ կը համարձակի պնդել թէ քաղաքացիները բռնութեան շնորհիւ միայն իբրև քաղաքական մարմին պահուած ըլլան։ Ցայտնի իրողութիւն մըն է արդէն թէ արդի ամէն պետութիւններուն մէջ անհատին իրաւունք շնորհուած է փոխելու իր ազգայնութիւնը եթէ այնպէս պատշաճ կը տեսնէ։ Պետութիւնը գործարանաւորութիւն մըն է (organisme) անշուշտ, բայց գործարանաւորութիւն մը՝ խորհող ու ազատ տարրերէ բաղկացած, դաշնաւոր գործարանաւորութիւն մըն է ան (organisme contractuel)։

106.— Հայրենասիրութիւն.— Հասարակաց ա՛յս կամքը՝ որ հիմնական հանգամանք մը ունի, չարժաւիթներով կը թելադրուի. կարելի չէ պնդել թէ բոլոր քաղաքացիները միևնոյն չարժառիթներն ունին միևնոյն պետութեան մասը կազմելու համար: Սշխարհագրական, կրօնական, վաճառականական, հաղթական պատճառները, աւանդութիւնները, սովորոյթները, որոնք պատմական իրողութիւններէ առաջ եկած են՝ զիրար կ'որոշադրեն: Շինականը որ Ֆրանսացի է իր գանգակատան սիրոյն համար, և փիլիսոփան որ ինչպէս կ'ըսէր Ըլնան՝ Ֆրանսացի է, վասնզի Ֆրանսայի փառքերն ու տառապանքները գիտէ, երկուքն ալ կ'ուզեն միևնոյն պետութեան մաս կազմել, բայց տարբեր չարժառիթներով: Ուրեմն՝ հայրենասիրութիւնը՝ իր երկրին այդ խորհրդաժուռած սէրը՝ նոյնը չէ ամէնուն մէջ, այլ բազկացած է ստորին կամ բարձր զգացումներէ: Դըպրոցներու ուսուցումը շատ բան կրնայ ընել՝ հայրենասիրութիւնը ամրացնելու և բարձրացնելու համար միևնոյն ազգային դաստիարակութեամբ, սակայն հայրենասիրութիւնը իր գոյութեան պատճառն ունի միշտ իւրաքանչիւր մարդու յատուկ բնական պէտքերուն և զգացումներուն մէջ, զգացումներ՝ որ իւրմէ կը բերեն մարդիկը միևնոյն վախճանին գործակցելու համար:

107.— Պետութեան նպատակը.— Ամէն մարդիկ առ հասարակ կը փափաքին պաշտպանուիլ: Եթէ մարդիկ մեկուսի ծնային, իրենց իրաւունքները խաղալիք պիտի դառնային բռնութեան ձեռքին մէջ, և բնական վիճակը (état de nature) իւ հարկէ պատերազմի եւ հարստահարումի վիճակ մը պիտի ըլլար: Քաղաքային կամ հաղթական ընկերութիւնը նպատակ ունի արգիլելու այդ ան-

կարգութիւնները, երաշխաւորելով հանդերձ՝ ընդհանուր կանոններու համաձայն գործող հասարակաց զօրութեան մը կամ հասարակական իշխանութեան մը (puissance publique) *շնորհիւ իւրաքանչիւրին իրաւունքները ամէն բռնութեան դէմ՝ ըլլայ ներքին, ըլլայ արտաքին։*

§ 2 ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

108. — *Ընկերային դասնի յօդուածները.* — *Պետութեան այս ըմբռնումէն կ'ածանցի կազմակերպութիւն մը* (organisation). *Եթէ պետութիւնը դաշնի մը վրայ է հիմնուած՝ կրնանք հարցնել ինքզինք թէ որո՞նք են այդ դաշնի յօդուածները, այսինքն թէ որո՞նք են պետութեան ու քաղաքացիներու փոխադարձ պարտականութիւնները։ Հասկնալու համար այդ կազմակերպութիւնը, պէտք է որ ամփոփենք նախ պետութեան մասին մեր ունեցած ծայրայեղ և վրիպակ երկու իմացումները, վասնզի ճշմարտութիւնը միջին ճամբուն վրայ է։*

Տեսական (théorie) *վարդապետութիւն մը զոր կրնանք անիշխանական* (anarchiste) *կոչել՝ կը պահանջէ իւրաքանչիւր քաղաքացիի համար բացարձակ ազատութիւն մը՝ իրեն հաճելի ամէն ինչ ընելու, ուզածը առնելու և չուզածը ջնջելու կարողութիւնը։ Սակայն պետութեան մերժումն (ժխտումն) իսկ է, որ չի կրնար պաշտպանել քաղաքացիները առանց անոնցմէ ուժ մը պահանջելու, և չի կրնար երաշխաւորել ոմանց ազատութիւնը, բայց միայն բառնալով ուրիշներէն՝ ամէն բան ընելու ազատութիւնը։*

109. — Պետութեան բռնապետական տեսութիւնը. — Անիշխանականին ներհակ է իշխանական (autoritaire) կամ բռնապետական (despotique) տեսութիւնը։ Secrétan այսպէս կ'ամփոփէ զայն. «Հոս բացարձակ ազատութիւնը վերցուած է անհատէն եւ տրուած ամբողջութեան։

«Գալով անհատին ազատութեանը՝ ան կը կայանայ պարզապէս իր քուէովը գործակցելուն մէջ (ըստ Ռուսոյի ուղղակի, վասնզի չընդունեց ներկայացուցչական դրութիւնը) ա՛յն վեհապետական որոշումներուն՝ որոնք ընկերային մարմնին իսկական իշխանութեամբը միայն կը սահմանաւորուին։ Քաղաքացիները կրնան հաւաքուիլ պետութեան հրամանաւ միայն, այսինչ ատեն, այսինչ թուով, այսինչ տեղ. ան է որ կ'արտօնէ զանոնք կատարել պաշտամունք մը, կը թոյլատրէ անոնց գրել՝ հրատարակել և կարդալ ինչ որ ներելի է, կամ ինչ որ կրնան սորվիլ, կը ճշդէ ինչ որ կը պարտին ուտել կամ խմել կամ ի՛նչպէս որ պիտի հագնուին, կ'որոշէ նաև թէ ինչպէս պիտի զբօսնուն, եայլն։ Հակիրճ՝ այդ դաշինքի պայմաններն են, քուէարկութեան իրաւունքը իւրաքանչիւր քաղաքացիի համար եւ պետութեան ամենազօրութիւնը։ Ժակոպէն իմացումն է այս, և մեծ դեր կը կատարէ ժողովուրդներու պատմութեան մէջ»։

Երբ քաղաքացիներու ամբողջութիւնը, պետութիւնը՝ թագաւորով մը կը ներկայացուի, այս տեսութիւնը բացարձակ իշխանութիւն (pouvoir absolu) կու տայ անոր։ «Թագաւորները, կ'ըսէր Լուդովիկոս ԺԴ., բացարձակ տէրեր են և բնականաբար իրենց լիուլի տրամադրութեան ներքև են ստացուած բոլոր ինչքերը»։ Եւ իր դրանիկներն ալ կը պատասխանէին իրեն՝ թէ «Իր հպատակներուն բոլոր ինչքերը իրե՛ն կը վերա-

բերին և թէ ինքը կրնար գործածել զանոնք իբրև իրենները»։ Բայց ամէն ազատութիւններէ և ամէն իրաւունքներէ այսօրինակ հրաժարում մը անհաշտելի է մարդոց բնութեան ու արժանապատուութեան հետ, որոնք ա՛յլեւս շահ մը պիտի չունենային պետութեան մաս կազմելուն մէջ՝ եթէ իրենց բոլոր ունեցածը անոր զոհելու հարկին մէջ ըլլային։

110.— Պետութեան ազատական (libérale) տեսութիւնը.— Ազատական կամ անհատական (individualiste) տեսութիւնը երկու ծայրայեղութիւններու միջինն է։ «Եթէ անհատին բացարձակ անկախութիւնը, կ՚ըսէ դարձեալ Secrétan, ժխտումն է ընկերային կարգին, և եթէ պետութեան անսահման իշխանութիւնը ժխտումն է անհատին, կը մնայ որ քաղաքական ազատութիւնը՝ պետութեան մէջ քաղաքացիներուն ազատութիւնը՝ երկուքին հետ ալ անհաշտ գտնուելով՝ երկուքն ալ ուզէ զոհել, ու պահանջէ անոնց փոխադարձ սահմանաւորումը (limitation)»։ Ուրիշ խօսքով՝ քաղաքացին ընկերութեան մէջ մուտ գտնելով՝ իւրաքանչիւր անհատ կը պարտի հրաժարիլ իր ազատութեան մէկ մասին, զոր կը զոհէ ամբողջութեան, և այս անոր համար որ պետութիւնը մնացածը երաշխաւորէ իրեն։ Պիտի կրնանք ուրեմն պետութիւնը սահմանել իբր փոխադարձ ընկերակցութիւն մը աչքի առջեւ ունենալով իւրաքանչիւրին ազատութիւնը։ Ահա դաշինքին (contrat) բնոյթը։

111.— Ռամկավարութիւն (démocratie), քաղաքային եւ քաղաքական հաւասարութիւնը.— Այսպիսի պետութեան մը մէջ բոլոր անհատներն հաւասար են, վասն զի անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր ազատութենէն դոյզն

մաս մը միայն կը գոհէ, և մէկը միւսէն աւելի չգոհեր։ Տարակոյս չկայ որ բաւական մեծ անհաւասարութիւններ կան ու կը մնան միշտ ֆիզիգական ոյժի, գեղեցկութեան, իմացականութեան, աշխատանքի ճարտարութեան տեսակէտով, բայց պետութեան քաղաքական կազմը չաճեցներ այդ անհաւասարութիւնները՝ անոնց վրայ աւելցնելով դաշնագրական (conventionnelles) անհաւասարութիւններ։ Պետութեան մէջ իրենց գրուած տեղին տեսակէտով՝ իբրև միևնոյն հայրենքի քաղաքացիներ՝ ամէնքն ալ հաւասար են, կրնան միևնոյն դիրքերուն ձգտիլ, միևնոյն դերը կատարել, և անխուսափելի անհաւասարութիւնները միայն անոնց անհաւասար կարողութիւններէն է որ յառաջ կու գան։

Ա՛յս է Ռամկավարական կոչուած վարչութիւնը, որ հետզհետէ կը ձգտի տարածուիլ քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ։

112. — Հասարակական իշխանութիւն (La puissance publique). — Հասարակական իշխանութեան հիմքը քաղաքացիներէն դուրս չի կրնար ըլլալ, պետութիւնը ինքզինքը քաղաքացիներուն պարտադրող խորհրդաւոր բան մը չէ, անոնցմով ու անոնց համար կազմուած է ան։ Պետութիւնը ռամկավարական է ուրեմն։ Պետութեան ճշմարիտ տէրերը նոյնիսկ քաղաքացիներն են, և անոնց ամբողջութիւնն է որ կը կազմէ ազգային գերիշխանութիւնը (souveraineté nationale)։ Պետութեան գլուխը գտնուողները՝ որոնք կառավարութիւնը (gouvernement) կը կազմեն՝ իրենց իշխանութիւնը ժողովուրդէն կ'առնեն՝ իբրև անոր պատուիրակները։ Ներկայացուցչական կառավարութիւնը այն վարչութիւնն է որուն ներքև քաղաքացիները իրականութեան մէջ

ինքզինքնին կը կառավարեն և ուր ամէն ոք իշխանութիւն ի գործ կը դնէ ազատօրէն ընտրուած ներկայացուցիչներու միջնորդութեամբը։

113.— Մեծամասնութեան (majorité) սկզբունքը.— *Անտարակոյս՝ չատ փափաքելի էր որ ամէն քաղաքացիներ՝ որոնք ընդհանուր իրաւունք* (suffrage universel) *չնորհիւ ներկայացուցիչներու անուանումին ու կառավարութեան կը մասնակցին՝ միշտ ու կատարեալապէս համաձայն ըլլային իրարու։*

Բայց միաձայնութիւնը (unanimité) *անհնար ըլլալով մեծ երկրի մը մէջ՝ պէտք կ'ըլլայ բաւականանալ ևեծամասնութեամբ, որ իբր ազգային կամքին արտայայտութիւնը կը նկատուի։ Քաղաքացիներու ևեծամասնութեամբ անուանուած կառավարութիւնը երկրին գործերը կը վարէ և կը հրամայէ ամէնուն, սակայն այդ իշխանութիւնը պէտք չէ ըլլայ բռնապետական և ոչ ալ կեղեքիչ* (vexatoire)։ *Բոլոր քաղաքացիներուն և նոյնիսկ փոքրամասնութիւն կազմողներուն* (minorité) *իրաւունքները պէտք է որ յարգուին միշտ։*

§ 3 ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԸ

114.— Կառավարութիւն.— *Իւրաքանչիւր մարդու իրաւունքները պաշտպանելու համար՝ երկու պայմաններ հարկաւոր են. կառավարութիւն մը և օրէնքներ։*

Պէտք է իշխանութիւն մը (autorité) *որ յարգել տայ իւրաքանչիւր քաղաքացիի իրաւունքները. պէտք է նաև որ քանի մը մարդեր պատուիրակներ* (délégués) *ըլլան ազգային կամքով, ներկայացնելու համար ամբողջ ժո-*

ղովուրդը և ապդին փափաքները իրագործելու համար. անոնք կը կազմեն կառավարութիւնը։ Կառավարութիւնը երեք գլխաւոր պաշտօններ ունի կատարելու. կը պարտի օրինիներ դնել եւ զանոնք կիրարկել մանաւոր պարագաներու և ի գործ դնել զանոնք։ Մոնթեսքիէօ իր Ոգի օրինաց (l'esprit des lois) գրքին մէջ ցոյց տուած է՝ թէ այդ երեք պաշտօնները չեն կրնար առանց ծանր անպատեհութիւններու ի գործ դրուիլ նա՛յն և մի անձի մի՛ջոցաւ ու կ'ըսէ. «Ճաւխտենական փորձառութիւն մըն է՝ թէ իշխանութիւն ունեցող որևէ մարդ կը զեղծանի անով, ու կ'երթայ յառաջ մինչև որ սահմաններ գտնէ... պէտք է որ իրերու կարգաւորութեամբ մը իշխանութիւնը կասեցնէ իշխանութիւնը»։ Այս քաղաքական վարդապետութիւնը իշխանութեանց բաժանման տեսութիւն (théorie de la séparation des pouvoirs) անունն առաւ։

115.— Երեակ իշխանութիւններ.— Քաղաքակիրթ աշխարհներու մեծ մասին մէջ կառավարութիւնը կ'ստորաբաժանուի ուրեմն երեք մասերու.

1. Օրինադիր իշխանութիւն
2. Դատական իշխանութիւն
3. Գործադիր իշխանութիւն։

Ֆրանսայի մէջ՝ օրինադիր իշխանութիւնը կը պատկանի Երեսփոխանական ժողովին և Ծերակոյտին, երկու ժողովներ որոնք ժողովուրդէն կ'ընտրուին և որոնց պաշտօնն է պատրաստել՝ և փոխադարձ վերստուգումէ մը վերջ՝ խմբագրել օրէնքները։

Դատական իշխանութիւնը կը պատկանի ատենապետական (magistrature)՝ որ իր մէջ ունի հաշտարար դատաւորները (juges de paix), նախադատ ատեաննե-

րու (tribunaux de première instance) դատաւորները, վե-
րաքննութեան ատեաններու (tribunaux d'appel) դատա-
ւորներն ու վճռաբեկ ատեանի (Cour de cassation) խոր-
հրդականները։ Այս վերջիններուն պաշտօնն է ո՛չ թէ
քաղաքացիներու միջև յարուցուած վէճերուն լուծում
տալ՝ այլ հսկել որ օրէնքները ճշգրտութեամբ կիրար-
կուին։

Գործադիր իշխանութիւնը կազմուած է հասա-
րակապետութեան նախագահէն, նախարարաց խորհուրդէն,
կուսակալներէն եւ գործադիր իշխանութեան միւս գործա-
կալներէն։

116. — Օրէնք. — Պետութեան միութիւնն ու ազ-
գային կարգ ու կանոնը պահպանող օրէնքները երկու
տեսակ են։ Ոմանք կ'որոշեն կառավարութեան ձեւն ու
կառավարիչներու և կառավարեալներու յարաբերու-
թիւնները, քաղաքական եւ սահմանադրական օրէնքներն
են անոնք, ոմանք ալ քաղաքացիներուն իրարու հետ
ունեցած յարաբերութիւնները կը կանոնեն, քաղաքային
օրէնքներն են անոնք։

117. — Կառավարողներու իրաւունքները. — Կա-
ռավարողներուն իրաւունքն է քաղաքացիներէն մե-
ծարանք և հնազանդութիւն պահանջել։ Պէտք է որ վա-
յելեն անոնց օգնութիւնը, վասնզի զօրաւոր նեցուկ մը
կը գտնեն մանաւանդ երբ ազգին վստահութիւնը կ'ար-
ժանանան։ Եւ որովհետև բարձր պաշտօններ յանձ-
նուած են կառավարողներուն և պատասխանատու են
երկրին հանդէպ իրենց գործերուն համար, պէտք է
որ ըստ կարելւոյն ունենան իրենց անկախութիւնը։
Օրէնսդիր մը չի կրնար կանխաւ նախատեսել իր գոր-

ձին բոլոր դժուարութիւնները, իր տալիք բովանդակ որոշումները, ուստի և կառավարող մը չի կրնար չափազանց խստութեամբ ենթարկուիլ յանձնառութեան մը։ Իւրաքանչիւր մասնաւոր պարագայի մէջ՝ իր գիտակցութենէն կախեալ է ան, և խաղալիք չէ իր ընտրողներուն ձեռքին մէջ։ Մանաւանդ ատենակալը՝ անկողմնակալութեամբ եւ կատարեալ անկախութեամբ կարենալ դատելու համար՝ պէտք է որ վեր գտնուի ամէն սպառնալիքներէ և չնորհներէ։

118.— Պատիժ (Pénalité).— Կառավարողները մասնաւորապէս կարևոր իրաւունք մը ունին, այն է՝ պատժելու իրաւունքը (droit de punir). քաղաքացիները ենթարկելու այս կամ այն պատուհասին ու մինչև իսկ գլխապարտութեան (peine capitale)՝ եթէ անոնք յանցաւոր և պատասխանատու ըլլան օրէնքին առջև։

Շատ պատճառներ յառաջ բերուած են արդարացնելու համար այսպիսի զարհուրելի իրաւունք մը։ Պատիժը, կ'ըսուէր երբեմն, բարոյական յանցանք դարմանող անհրաժեշտ տանջանք մըն է, քաւութիւն մը (expiation)։ Բայց պատիժը ա՛յն ատեն միայն այս կերպով կրնայ իմացուիլ՝ եթէ կրօնական կամ բարոյական տեսակէտէ մը նայինք և ոչ թէ քաղաքական տեսակէտէ։ Դատաւորը իրաւունք չունի խիղճերը գնահատելու, և բաց աստի՝ չի կրնար ընել այդ բանը, վասնզի իրեն ա՛նկ չէ յանցանքները քաւել տալու գործը։

Կ'ըսուի նաև՝ թէ պատիժը կը ծառայէ յանցաւորը բուժելու (guérir) և ազնուացնելու (améliorer). այդ կրնայ արդար և բարեբաստ ըլլալ, բայց չի կրնար բաւական ըլլալ թոյլատրելու մարդոց որ չարչարեն իրենց

նմաններըը։ Օրէնքները իրաւունք չունին պարտադրելու առաքինութիւնը (imposer la vertu), և եթէ հնարաւոր մը կ'ուզէ հնարաւոր մնալ՝ մենք իրաւունք չունինք բռնի զայն բուժելու։ Բայց ասոնք՝ ամենածանր պատիժը՝ մահու պատիժը՝ չի կրնար երբեք նպաստաւոր նկատուիլ յանցաւորին ազնուացմանը։

Կարելի՞ է պատժել առ օրինակ (pour l'exemple), ահռելի պատիժով մը սարսափ ազդելու համար անոնց որ միևնոյն ոճիրը պիտի փորձէին գործել։ Ատով պատժած պիտի ըլլայինք ո՛չ թէ գործուած յանցանք մը այլ այն կարելի գործերը զոր ուրիշներ կրնան ընել, ատով բեռնաւորած պիտի ըլլայինք մարդ մը գործերու պատասխանատուութեամբը՝ որոնց պատճառն ինքը չէ և որոնք թերևս պիտի չգործուին։

119.— Ընկերութեան պաշտպանութիւնը.— Պատժելու իրաւունքն արդարացնող՝ ոճրագործները օրինականերով զարհուրեցնելու և զանոնք իրենց կամքին հակառակն՝ կարգի բերելու համարձակութիւնը մեզի տուող միակ և լուրջ պատճառը՝ ընկերային պաշտպանութեան հարկն է։ Ընկերութիւնն ալ՝ մասնաւոր անհատներու պէս անձնապաշտպանութեան իրաւունքն ունի (droit de légitime défense), և պատիժը կը ծառայեցնէ ինքզինքը պաշտպանելու համար այն գործերուն դէմ որոնք իր կործանումը կ'սպառնան։

Պատժելու իրաւունքին հիմքը անոր սահմաններն ալ կը նշանակէ։ Ընկերութիւնը իրաւունք չունի առաքինութիւնը պարտադրելու, ո՛չ ալ բռնի պահանջելու առաքինութեան կեղծաւոր դրսեւորումը. անոր գործը չէ պատժել հակակրօնական յանցաւորութիւնը, ո՛չ ալ անձնական բարոյականի դէմ գործուած սխալները.

ինչպէս են նախանձ, ագահութիւն կամ ցոփութիւն. չի կրնար պահանջել համակրանք, երախտագիտութիւն, մարդասիրական զգացումներ, ևայլն։ Ընկերութիւնը ընկերային կարգ ու կանոնին դէմ գործուած յանցանքները միայն կրնայ պատժել, այսինքն այն գործերը՝ որոնք իր պաշտպանութեան յանձնուած քաղաքացիներուն իրաւունքին կը վնասեն։

120.— Կառավարողներու պարտականութիւնները.— *Կառավարողները տիրապէս հասարակական իշխանութեան ւսանդապահն ըլլալով՝ չեն կրնար անով զեղծանիլ քաղաքացիներու դէմ։ Անոնց պարտքն է յարգել խղճմտանքներուն ազատութիւնը, երբ պետութեան օրէնքներուն հակառակող հանգամանք մը չունի ան, անոնց պարտքն է, պահպանելու համար այդ ազատութիւնը, երաշխաւորել իւրաքանչիւրին անձնական ապահովութիւնը։ Կամայական հարց ու փորձեր, քնակարաններու խուզարկումներ, թղթակցութիւններու գաղտնիքին բռնաբարումներ ա՛յն ատեն միայն կը թոյլատրուին՝ երբ պետութեան ապահովութիւնը կը պահանջէ այդ ամէնը։*

Կառավարութիւնը պէտք է որ օժանդակէ քաղաքացիներու աշխատութեանը և անօգուտ կանոնադրութիւններով արգելքներ չյարուցանէ։ Անոր պարտքն է յարգել սեպհականութիւնը, և միայն պետական շահը պահանջած ատեն կրնայ ի գործ դնել կալուածատուութեան (expropriation) *իրաւունքը, և այն՝ արդար փոխարինութեամբ։ Հնարաւոր չափով կը պարտի թողուլ քաղաքացիներուն հաւասարի ազատութիւնը, ինչպէս նաեւ խօսելու եւ տպելու ազատութիւնը։ Վերջապէս՝ բնական է որ մեծապէս յարգէ ընտրողական ա-*

զատութիւնը (liberté éléctorale), որովհետև քաղաքացիներուն քուէին կը պարտի ինքն ալ իր սեփական իշխանութիւնը:

Կան բաներ որոնք օգտակար են հանրութեան՝ բայց մասնաւորները չեն կրնար պէտք եղածին պէս ընել զանոնք. կառավարութեան ա՛նկ է ամէնուն բարւոյն համար վարել ցամաքի եւ ծովու այն բանակները՝ որոնք կը պաշտպանեն պետութիւնը արտաքին վտանգներու դէմ, հանրային աշխատանքները, աղքատներու օգնութիւնը, հանրային կրթութիւնը: Պետութեան պարտքն է ստիպողական ընել կրթութիւնը, բայց պէտք է որ ձրի ըլլայ ան գէթ անոնց համար որոնք ի վիճակի չեն իրենց զաւակներուն կրթութեան հոգն ուղղակի ըստանձնելու: Ա՛յսպէս կառավարութիւնը կը տնտեսէ հասարակաց դպրոցը, և քաղաքացիներուն կու տայ ճիշդ ու ճշմարիտ ծանօթութիւններ և առողջ գաղափարներ:

121.— Քաղաքացիներու իրաւունքը.— Քաղաքացիներու իրաւունքները կը համապատասխանեն կառավարողներու այն պարտականութիւններուն՝ զորս վերագոյն նշանակեցինք. ասոնք քաղաքակրթեալ ընկերութեան մը մէջ անհրաժեշտ նկատուած զանազան ազատութիւններ են, մարմնական կամ անհատական ազատութիւնը, habeas corpusը (անձնակալութիւն)՝ (ինչպէս կ'ըսեն Անգլիացիք), ազատօրէն աշխատելու իրաւունքը, ասպարէզը կամ գործը փոխելու կամաւորութիւնը, սեփականութեան իրաւունքը և վաճառաշահելու իրաւունքը, ծախսելու, խօսելու, գրելու ազատութիւնը, ևայլն:

122.— Քաղաքացիներու պարտականութիւնները.—

Քաղաքացին մը իրաւունքները սահմանափակուած են միշտ ուրիշներուն իրաւունքներովը, վասնզի առաջին պարտականութիւնը ուրիշի մը ազատութիւնը յարգելն է։ Ճիշդ է որ առաքինութիւնը աւելի անհրաժեշտ է ռամկավարութեան մէջ քան թէ ուրիշ որևէ ձեւով կառավարութեան մը մէջ։ Քաղաքացիները կը պարտին գիտնալ որ ամէն մարդերու հաւասարութիւնն ըմբռնելովը է որ կրնան վայելել իրենց ապատութիւնը։ Քաղաքացիները կը պարտին վեծարել (respecter) *կառավարութիւնը, օգնել անոր, պաշտպան կանգնիլ անոր, և ի հարկին օժանդակել անոր ներկայացուցիչներուն, և ո՛չ թէ իբրև թշնամիներ նկատել զանոնք։ Կը պարտին խղճմտօրէն հնազանդիլ քաղաքային օրհնութիւններուն, և յարգել սահմանադրական օրէնքները ցորչափ չեն կրցած փոփոխել զանոնք օրինական ճամբաներով։*

Քաղաքացիներ դրական պարտականութիւններ (devoirs positifs) *ալ ունին, որովհետև պետութիւնը իրենցմով միայն կը պահէ իր գոյութիւնը, անոնք կը պարտին անոր պահանջած աշխատանքներն ու գործերը բաժնել իրենց մէջ։ Կը պարտին զինուորական ծառայութիւն* (service militaire) *ընել, վասնզի պետութիւնը բազուկներու պէտք ունի պաշտպանելու և կատարելու համար այն պաշտօնը՝ որ յիրականն պաշտպանութիւնն է քաղաքացիներուն։ Կը պարտին դրամական նպաստ տալ* (cotisation pécuniaire) *պետութեան։ Տուրքը* (impôt) *իւրաքանչիւր քաղաքացիի վճարելիք բաժինն է հասարակաց պէտքերուն համար։ Պէտք է խոստովանիլ որ պետութիւնը մեզմէ պահանջած տուրքին փոխարէն շատ ծառայութիւններ կը մատուցանէ մեզի։ Վերջապէս քաղաքացիները տեսակ մը մտաւորական նպաստ* (cotisation intellectuelle) *ալ կը պարտին, կրնան կանչուիլ ան-*

դամակցելու ա՛յն jury-ին որ ոճրագործները կը դատէ և կը պարտին ստանձնել այդ գործը անկողմնակալութեամբ ու արիութեամբ. կը պարտին իրենց ձուկն (vote) տալ՝ երբ երկիրը խորհուրդ կը հարցնէ իրենց։ Ձուէն ստիպողական է բարոյապէս, եթէ խակ պարտադիր չըլլայ օրինականապէս (légalement), վասնզի ոչ ոք իրաւունք ունի անտարբեր մնալու իր երկրի վիճակին հանդէպ։ Ազատօրէն և հաճութեամբ ընդունուած այս պարտականութիւններուն կատարումովը է որ կըրնայ յաջողիլ ու բարգաւաճիլ ամէկավար երկիր մը։

123.— Իրաւունք ազգաց (Le droit des gens).— Քանզի ազգեր հարկաւորապէս իրարու հետ յարաբերութիւններ ունին, չնորհիւ քաղաքակրթութեան անոնք անդադար կռիւի մէջ չեն, և երբեմն բարոյականով կը կանոնեն իրենց յարաբերութիւնները։ Ազգաց իրաւունքը ամբողջութիւնն է այն անգիր կամ գրաւոր կանոններուն՝ որոնք կը ճշդեն ազգերու իրարու մէջ ունեցած յարաբերութիւնները։ Միջազգային հասարակաց կարծիք մը (opinion publique internationale) կայ՝ որ կը հարկադրէ յարգել ազգաց իրաւունքը։ Խաղաղութեան ատեն (pendant la paix)՝ դիւանագիտական սովորութիւններ կը կանոնեն միջազգային յարաբերութիւնները. ամէն երկիր բաց է օտարներուն առջև, հասարակաց իրաւունքի (droit commun) դէմ ոճրագործները կը հետապնդուին, կը ձերբակալուին նոյնիսկ օտար երկիրներու մէջ և կը յանձնուին իրենց հայրենիքի արդարութեան ատեանին ձեռքը, դեսպանական մարմիններ իրենց բնիկ երկրին քաղաքային ու վաճառականական շահերուն կը հսկեն օտար երկրի մէջ։

Ժընեւի Դաշնադրութիւնը (Convention de Genève)

1867ին դրի առաւ ազգաց իրաւունքին գլխաւոր յօդուածները պատերազմի ատեն (en temps de guerre)։ Պատերազմը պէտք է բացէ ի բաց յայտարարել, չէզոք ազգերը պիտի յարգուին, պատերազմիկները կը պարտին խնայել զինաթափ անձերու, պիտի չդիմադրուին բաց քաղաքները և պիտի չգործածուին թունաւոր զէնքեր։ Երկու բանակներուն վիրաւորեալները պիտի վերցուին ու դարմանուին չարժական հիւանդանոցներու մէջ որոնց վնասել երկուստեք ներելի չէ, գերիներուն հետ պէտք չէ չարաչար վարուիլ և պատերազմէն վերջ պէտք է իրենց երկիրը դրկել զանոնք։ Վերջապէս՝ շատ պարագաներու մէջ՝ միջազգային ատեան մը (Tribunal international) պիտի կրնայ կազմուիլ, և վէճերու լուծում տալով իրաւարարութեամբ՝ պիտի կրնայ անագորոյն պատերազմի մը առաջքն առնել երկու ազգերուն միջև։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԱՂԵՐՍՆԵՐԸ

§ 1 ՔԱՂԱՔԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

124.— Քաղաքական տնտեսութեան սահմանը.— *Քաղաքական տնտեսութիւնը քարոյական գիտութիւն մըն է, և իրեն առարկայ ունի այն բնական օրհնութիւնը՝ որոնց համեմատ՝ ընկերային վիճակի մէջ* (dans l'état social) *մարդը կ'արտադրէ, կը բաշխէ, կը փոխանակէ և կ'ապառէ հարստութիւնները, ուսումնասիրութիւնը ա՛յն հետևանքներուն որ յառաջ կու գան այդ ամենէն, բնակչութեան քարեկեցութեան* (le bien-être) *ու զարգացումին համար:*

Քաղաքական տնտեսութիւնը [économie politique, *οἶκος (տուն), νόμος (օրէնք, կանոն), πόλις (քաղաք)*] *քարոյական գիտութիւն մըն է, վասնզի հարստութիւններու վերաբերեալ բոլոր երևոյթները՝ արժէք, փոխանակութիւն, պերճանք, ապրուստ, կախում ունին քարոյական իրողութիւններէ՝ այսինքն մարդոց պէտքերէն, փափաքներէն, աշխատանքներէն, հաճոյքներէն: Անոր ուսումնասիրած օրէնքները արուեստական չեն, բնական են, և գոյ են մարդոց կամքին հակառակ՝ անոնց իրրև ընկերութիւն* (société) *իրար եկած օրէն: Այս գիտութեան ուսումնասիրած գլխաւոր երևոյթներն են.*

1. *Հարստութիւններու արտադրութիւնը,*
2. *Անոնց բաշխումը* (répartition),

3. *Անոնց շրջաբերումը*,
4. *Անոնց սպառումը* (consommation), *և*
5. *Բնակչութեան զարգացումը*:

125. — Հարստութիւններու արտադրութիւնը. — *Հարստութիւն մը նիւթական օգտակար առարկայ մըն է, այսինքն մարդկային պէտքերը գոհացնելու կարող բան մը, և յատկացուած է* (approprié), *այսինքն այդ պէտքերուն պատշաճեցուած է մարդոց աշխատանքովը: Հարստութիւն մը արտադրել՝ չի նշանակեր ամէն կերպով ստեղծել այդ նիւթական առարկաները, այլ տա՛լ է անոնց և անոնց մէջ բարգաւաճել է այն յատկութիւնը՝ որով պատշաճեցուած են անոնք մեր պէտքերուն գոհացումին:*

Հարստութիւններու արտադրութեան նպաստող պատճառները երեք են թիւով, բնական ղօրութիւններ, աշխատանք և դրամագլուխ:

126. — Բնական ղօրութիւնները (forces naturelles). — *Բնութիւնը կը հայթայթէ նիւթը՝ ինչպէս, օդը, ջուրը, երկիրը, բոյսերը, կենդանիները և այդ էակներուն յարակից ուժերը, ջերմութիւն, հով, էլեքտրականութիւն, գետերու ընթացքը, հողին բեղմնաւորութիւնը, բուսական ղօրութիւնը, կենդանիներուն մկանային կորովն ու նոյնիսկ իմացականութիւնը: Երբեմն քաղաքական տնտեսութեան մէջ երկիր անունով կը նշանակուի այս բնական ուժերու մեծ մասը: Այդ բնական ուժերը տարբեր դեր մը կը կատարեն՝ անհատական սեպհականութեանց* (propriétés individuelles) *փոխարկուած ըլլալուն կամ չըլլալուն, եւ պզտիկ կամ մեծ ստացուածներ կազմելուն համեմատ:*

ԺԸ. դարու նշանաւոր դպրոց մը՝ որ Queasnayի և բնավարներուն է (physiocrates)՝ բնական այդ ուժերը հարստութեան իբր միակ աղբիւր կը նկատէր, յիրականն անոնք պէտք է փոխակերպուին աշխատութեամբ ու դրամագլխով:

127.— Աշխատանք.— Աշխատանքն ալ մարդկային գործելութեան այն ըօրութիւնը՝ որ նիւթական առարկաները կը յեղանակաւորէ՝ հարստութիւններու միակ պատճառը չէ, ինչպէս կը կարծէր Ֆրանսացի տնտեսագէտ մը՝ Bastiat, այլ մեծապէս կ'աճեցնէ զանոնք, և ժողովուրդի մը հարստութիւններուն մէկ մեծ մասը անկէ կախում ունի:

Աշխատանքը կրնայ մկանային (musculaire), ձևական կամ իմացական ըլլալ, և կը ներկայացնէ միջնորդական (intermédiaire) չատ մը ձևեր: Իմացական աշխատանքը բեղմնաւոր է մանաւանդ, վասնզի գիւտերը իրենց հեղինակին մահէն վերջն ալ դեռ երկար ատեն օգտակար կ'ըլլան, երբ ան այլևս չաշխատիր և ո'րևէ վարձք չպահանջեր:

Աշխատանքը կ'արտադրէ մանաւանդ յաջող արդիւնքներ երբ չատ մարդերու աշխատութիւնները կը միանան ու կը բաղադրուին ճարտարարուեստական կազմակերպութեամբ մը:

128.— Ճարտարարուեստական կազմակերպութիւն (organisation industrielle).— Անիկա երկու գլխաւոր մասեր ունի, աշխատանքի բաժանումը և գործակցութիւնը (coopération): Մարդիկ կը դադրին բոլոր աշխատութիւնները միաժամանակ ընելէ, ամէն մէկերնին միակ առարկայի մը արտադրութեանը և կամ այդ առար-

կային չինուԹեան անհրաժեշտ եղող գործողուԹիւններէն մէկ հատուկը միայն կը պարապին։ Ս.յս կերպով, առարկայ մը՝ փոխանակ մէկ գործաւորի գործն ըլլալու՝ աշխատանքն իրարու մէջ բաժնող բազմաԹիւ գործաւորներու հասարակաց գործն է։ Աշխատանքի այդ բաժանումը մեծ առաւելուԹիւններ ունի, նուազ աշակերտումի (apprentissage) կը կարօտի, ժամանակի կորուստները կը պակսեցնէ, բոլոր գործիքներուն միահաղոյն կիրարկումը կը թոյլատրէ; և մանաւանդ անհունապէս կ'աճեցնէ արտադրուԹիւնը։

Բայց այդ բաժանումը կարելի կ'ըլլայ այն ատեն միայն, երբ տարբեր աշխատանքները կեդրոնական վարչուԹեամբ մը (direction centrale) կը խմբուին ու կը միացուին։ Սակից յառաջ կու գայ այլազան կազմակերպուԹիւններու, ընկերակցուԹիւններու և աշխատաւորներու նուիրապետուԹեան հարկը։

129. — Դրամագլուխ. — ՀարստուԹիւններու երբորդ աղբիւրը դրամագլուխն է։ Ս.յս անունը կը տրուի յառաջագոյն արտադրուած այն հարստուԹիւններուն՝ որոնք խնայողուԹեամբ պահուած եւ նոր հարստուԹիւններու արտադրուԹեան են գործածուած։

Խնայելը, աշխատանքի մը բովանդակ արդիւնքը կամ անոր բովանդակ եկամուտը՝ անձնական պէտքերու գոհացում տալու համար՝ անմիջապէս չծախսելն է։ ՀարստուԹիւններու պահպանումն է ան՝ անոնց արտադրութենէ յետոյ։ Ս.յդ խնայողուԹիւնները անօգուտ պիտի ըլլային՝ եԹէ որքան կարելի է շուտով նոր հարըստուԹիւններու արտադրուԹեան չգործածուէին։

Դրամագլուխը կը նպաստաւորէ հարստութեան արտադրութիւնը շատ եղանակներով. նոր աշխատանքի մը

արտադրութեան միջոցին գործաւորին պէտքը կը հոգայ, և անոր կը թոյլատրէ ձեռնարկել աւելի կարևոր գործերու՝ որոնց թոշակը անմիջական չէ: Դրամագլուխը կը թոյլատրէ ստանալ անհրաժեշտ նախանիւթերը (les matières premières), կը հայթայթէ այն գործիքներն ու մեքենաները՝ որոնք արդիւնքն են յառաջագոյն աշխատութիւններու և որոնք խնայուած հարստութիւններ են հետևաբար: Քաղաքակիրթ ընկերութեան մը մէջ աշխատանքը բան մը չի կրնար ընել առանց դրամագլուխի ու դրամագլուխն ալ առանց աշխատանքի, երկուքն ալ իրարու համար հարկաւոր գաշնակիցներն են փոխադարձաբար:

130.— Հարստութիւններու բաշխումը (répartition des richesses).— *Ասով կը հասկնանք հարստութեան մը՝ զայն արտադրելու օժանդակող գանազան ասպարիսներուն* (agents) *միջեւ բաժանումը: Բնական ուժերը մասնաւոր բաժին մը պիտի չունենան. երկու ձևերով՝ այն է թոշակաւոր աշխատութեամբ և ձեռնարկի* (d'entreprise) *աշխատութեամբ ներկայացող աշխատանքը երկու բաժին պիտի ունենայ բաշխումին մէջ, գործաւորին թոշակն ու ձեռնարկուին շահը* (bénéfice). *Իսկ դրամագլուխին իրաւունքը պիտի ըլլայ հաս* (rente) *կոչուած բաժինը:*

131.— Թոշակ (salaire).— *Գործաւորը թոշակ մը կ'ընդունի, երբ իր ձեռնարկին մէջ որևէ վտանգ* (risque) *յանձն չառներ, երբ ամէն կերպով կը վճարուի ինքը՝ ձեռնարկը թէ՛ յաջողի թէ՛ ձախողի: Այդ թոշակը հարկաւոր է և չի կրնար պեղչուիլ, վասնզի հակառակ պարագային գործաւորներուն թիւը պակսելով՝ ձեռնարկին աշխատանքն ալ պիտի դադրէր: Կարելի չէ*

սակայն ա՛յնչափ աւելցնել թոշակը որ ձեռնարկին բոլոր չահերը ջնջուին, վասնզի այն ատեն ձեռնարկուները, դրամատէրները պիտի չուզէին գործակցիլ այդ աշխատանքին։

Թոշակին սակը կը սահմանուի մրցումով. կը նուազի՛ ան՝ երբ գործաւորներուն թիւը աւելնայ ու ձեռնարկներուն թիւը պակսի, իսկ կ՛աւելնայ հակառակ պարագային։

132.— Ձեռնարկուին շահը (bénéfice de l'entrepreneur).— Ձեռնարկուին չահը տարբեր է թոշակէն՝ բախտացի (aléatoire) ըլլալով, ձեռնարկուն կ՛ընձեռէ իր աշխատանքը և ապահով չէ թէ պիտի վարձատրուի։ Ըստ այսմ վտիտ է այս բաժինը, կրնայ գոյութիւն չունենալ և կամ շատ վեր ըլլալ գործաւորին թոշակէն։

133.— Դրամագլուխին հասը.— Հասը անհրաժեշտ է գործաւորին թոշակին չափ և միևնոյն կարգի պատճառներով։ Եթէ դրամագլուխը չվարձատրուէր՝ ալ պիտի չդրուէր ան ձեռնարկի վտանգին տակ. ու մանաւանդ՝ ալ պիտի չկազմուէր իսկ ան, վասնզի ամէն ոք նախամեծար պիտի համարէր անմիջապէս ապառել արտադրուած հարստութիւնը քան թէ խնայել զայն։ Դրամագլուխի բաժինն ալ մրցակցութեամբ (concurrence) կ՛որոշուի. ան կը նուազի եթէ տրամադրելի դրամագլուխները բազմաթիւ են և քիչ է ճարտարարուեստական ձեռնարկներու թիւը. ան կ՛աճի հակառակ պարագային։ Դրամագլուխին հասը պարագաներու համեմատ կը փոփոխուի. կը կազմուի վարձքովը վարձուած տուներուն՝ որոնք վարձակալութեան տևո-

ղութենէն վերջը պիտի յանձնուին ա՛յնպէս ինչպէս որ էին. կը կազմուի տոկոսովը փոխ տրուած գումարի մը, այսինքն գումարի մը որուն համարժէքը միայն պարտաւոր է վերադարձնել ստացողը. իսկ կալուածական հասը կը ձեւանայ այն եկամուտով զոր հողը կը բերէ՝ արտադրութեան ծախքերէն աւելի ըլլալով։ Այս հասերուն իւրաքանչիւրը մասնաւոր ուսումնասիրութիւններու կը կարօտի։

134. — **Հարստութեանց շրջաբերումը** (la circulation des richesses). — Հարստութիւնները չեն մնար զանոնք արտադրողներուն ձեռքին մէջ ո՛րոնց պէտքերուն պիտի չկրնային բաւարարել, այլ կը փոխանակուին տարբեր օգտակարութիւններ ունեցող հարստութիւններու հետ։ **Փոխանակութեան** (échange) առաջին ձեւն է trocը (*թռամփա*), որով ուղղակի կը փոխանակուին հարստութիւնները ուրիշ հարստութիւններու կամ աշխատանքի արդիւնքներու հետ։

Հարստութեան մը **արժէքը** կը չափուի այդ հարստութեան հետ trocով փոխանակուած ուրիշ հարստութեան մը քանակութեամբը։ Այդ արժէքը կատարեալ եղանակով մը չսահմանուիր, ո՛չ օգտակարութեամբը և ո՛չ ալ սակաւագիւտութեամբը ո՛ր և է հարստութեան, այլ այն օրէնքով որ կը կանոնէ փոխանակութիւնը, այսինքն **մատուցման ու խնդրանքի** (offre et demande) օրէնքով։ Գինը կը բարձրանայ խնդրանքին մատուցումէն աւելի ըլլալուն համեմատութեամբ, և կը նուազի՝ երբ մատուցումը աւելի ըլլայ քան խնդրանքը։

Մրցումն (concurrence) այս դերը կը ձգտի նուազեցնելու արտադրութեանց արժեգինը (revient), կը պակսեցնէ անոնց արժէքը և մատչելի կ՛ընէ զանոնք

շատերու ։ Այդ օրէնքը սակայն կը եղծուի ինչ ինչ պարագաներու մէջ մենաշնորհներով (monopoles), երբ ապրանքի մը վաճառումը կը վերապահուի մէկի մը միայն ։ Այդ պարագային՝ ապրանքին գինը կարելի եղածին չափ բարձր կը մնայ և գնորդներուն թիւն ալ կը պակսի ։

135. — Դրամը (la monnaie). — Փոխանակութիւնները կը կատարելագործուին դրամի գործածութեամբ ։ Նշանաւոր սահմանի մը համաձայն՝ դրամը ապրանք մըն է՝ որ փոխանակութեան հասարակաց օրէնքին համեմատ կը ծախուի ու կը գնուի ըստ իր արժէքին, բայց որ օրինական հանգամանք մը ունենալով՝ ուրիշ ապրանքներու փոխանակութեան մէջ կը ծառայէ իբրեւ միջնորդ եւ իբրեւ հասարակ յայտարար (dénominateur) արժէքներու բաղդատութեան մէջ ։ Կը հասկցուի ուրեմն որ դրամը չի կրնար պարզ նշան մը ըլլալ, լոկ պայմանադրական բան մը ։ Իրական հարստութիւն մըն է ան և կը ծախուի ուրիշ հարստութիւններու դէմ, միջնորդ կ'ըլլայ երկու ուրիշ ապրանքներու փոխանակումին մէջ և անոնց կը ծառայէ իբրև հասարակաց չափ ։

Բայց որպէսզի դրամը կարենայ կատարել իր դերը՝ հարկ է որ իբրև դրամ ծառայող ապրանքը մեծ արժէք մը ներկայացնէ փոքրիկ ծաւալի մը տակ, և միայն միանգամայն անվթար, ըլլայ համասեռ, դիւրաբաժանելի, ասոր համար է որ թանկագին մետաղները կը կատարեն առ հասարակ այդ դերը ։

136. — Վարկ (le crédit). — Վարկը կը կայանայ այժմեան հարստութեան մը գնումին մէջ ապագայ հաւանականութեան մը փոխարէն կամ թէ ըսենք՝ յետնագոյն թուականի մը մէջ հատուցանելու միտքով ։

Վարկն է որ կը թոյլատրէ աշխատանքն ու արդիւնաբերումը նոյնիսկ անո՛նց որ դրամագլուխ չունեին, ան կ'աճեցնէ հարստութիւններու արտադրութիւնն ու շրջաբերումը։

Փոխառուին կողմէ փոխատուին ցոյց տրուած այլ և այլ երաշխիքներու համեմատ՝ կը վանդականենք գրաւի վրայ (sur gages) *փոխը, արժէգրի վրայ փոխը* (prêt sur warrant) — *ապրանքներու մթերքի վկայագիր —, կալուածի վրայ* (sur hypothèque) *փոխը — փոխառուին ձեռքը մնացող սեպհականութեան մը վարձքը —։ Այս փոխները, այս փոխանակումները, այս երաշխիքները ծնունդ կու տան վարկաւոր վաճառականութեան մը որ տեղի կ'ունենայ դրամատուներու* (maisons de banque) *մէջ։ Դրամատուներու տոմսերը որոնց փոխարժէքը բերողին կը հատուցուի (այս կամ այն դրամատան կողմէն) ամենաժանօթ ձեւերն են այդ վարկին։*

137.— Վաճառականութիւն (commerce).— *Հաղորդակցութիւններու շրջաբերումը կ'ամբողջանայ վաճառականութեամբ՝ որուն դերն է առարկաները փոխադրել տեղէ տեղ, խնայել զանոնք եւ փոխանակել։ Ներքին վաճառականութիւնը իւր գործը կը դրուի երկրի մը սահմաններուն մէջ, մինչդեռ արտաքին վաճառականութիւնը դուրս կ'անցնի նոյն երկրին սահմաններէն։ Մաքսակայանները* (douanes) *մաքս կ'առնեն ապրանքներու վրայ՝ անոնց մուծուած կամ հանուած ատենը։ Սեղմիչ* (restrictif) *կամ մեքսապաշտպան* (protectionniste) *դրութիւնը պիտի ուզէր երկրի մը սահմանագլուխները փակել օտար երկիրներու արտադրութեանց՝ բարձր մաքսեր պահանջելով։ Այդ դրութիւնը նպաստաւոր է երկրին արտա-*

գրողներուն՝ որոնք կրնան աւելի բարձր գինով մը ծախել իրենց արտադրութիւնները։ Սպառիչները՝ այսինքն բնակչութեան մեծամասնութիւնը՝ ա՛լ աւելի կը նպաստաւորուին ազատ փոխանակութեան ազատական դրութեանը, որ նուազեցնելով մաքսին տուրքերը կը դիւրացնէ օտար արտադրութիւններու մուտքը, և կը նուազեցնէ այդպէս գինները՝ մրցումը աւելցնելով։

138.— Սպառումը (consommation).— *Հարստութեան օրինական և բնական վախճանն է ան. հարըստութիւնը կ'սպառի, այսինքն կը կորսնցնէ իր օգտակարութիւնը, իր իւրացումը (appropriation)՝ մարդկային պէտքերուն գոհացում տալով։ Սպառումները դանդաղ կ'ըլլան կամ արագ, անձնական, կամ հասարակական. արտադրիչ կամ անարտադրիչ նոր հարստութիւններու արտադրութեան չծառայելնուն կամ ծառայելնուն համեմատ։*

139.— Պերճանք (luxe).— *Դժուար է ըսել՝ թէ որո՛նք են պերճանքի սպառումները, այսինքն մեր պէտքերուն անհրաժեշտ չեղողները։ Ընդհանուր եղանակով մը պերճանքը խոտելի չէ յաչս քաղաքական տնտեսութեան, որ իր բոլոր աշխատանքներովը կը ջանայ ո՛չ թէ յապաւել զայն, այլ մանաւանդ ընդհանրացնել։ Միայն թէ պէտք է որ պերճանքը չփճացնէ բոլոր արտադրուած հարստութիւնները և խնայէ ապագայ հարստութիւններու արտադրութիւնը նպաստաւորելու սահմանուած մասը։*

140.— Բնակչութիւն (population).— *Երկրի մը բնակչութիւնը կախում չունի միմիայն մարդկային*

տեսակի բազմացման բնախօսական օրէնքներէն, այլ նաև այդ երկրին հարստութեանը։ Բնակիչներու թիւը չի կրնար անցնիլ անցնիլ քան այն թիւը զոր կ'ստանանք հարստութիւններու ամբողջը բաժնելով անհատական սպառումի նուազագոյնը (minimum) ներկայացնող քանակութեամբ։ Պէտք է նաև այդ ամբողջ հարստութենէն հանել սպառումի անհաւասարութեանց գումարը, և քաղաքացիներէն ոմանց միւսներէն աւելի սպառածը։ Գիտենք թէ բնակչութիւն մը կ'աւելնայ երբ երկրի ամբողջ հարստութիւնը աւելնայ, երբ անհաւասարութիւնները նուազին, ինչպէս նաեւ եթէ նուազին սպառումներու նուազագոյնը ստեղծող պէտքերը. բնակչութիւնը կը պակսի հակառակ պարագաներու մէջ։

§ 2 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ ԱՂԵՐՍՆԵՐԸ

141. — **Քաղաքական տնտեսութեան եւ բարոյականի համաձայնութիւնը.** — Դիւրին է տեսնել որ քաղաքական տնտեսութեան ինչ ինչ օրէնքները նոյն և նման են բարոյականի ինչ ինչ պատուէրներուն։ Այս գիտութիւնը ցոյց կու տայ աշխատանքի եւ խնայողութեան առաւելութիւններն ու արժանիքները։ Արդ, երկուքն ալ ճիգեր կը պահանջեն, պայքար մը մեր ծուլութեան եւ կիրքերուն դէմ, եւ բարոյականը իբրեւ առաքինութիւններ կը նկատէ զանոնք։ Քաղաքական տնտեսութիւնը հարստութիւններու բաշխումին մէջ ցոյց կու տայ ճիշդ ու ճիշդ արդարութիւն մը (une justice stricte)՝ որուն շատ պարագաներու մէջ պիտի հաւանէր

բարոյականը. ան միևնոյն արդարութիւնը կը թուի պահանջել ինչ ինչ փոխանակութիւններու մէջ, սպառումն (consommation) ու պերճանքը անո՛նց միայն կը թոյլատրէ որոնք իրենց աշխատութեան չնորհիւ արժանացած են այդ ամենուն:

142.— Ներհակութիւն քաղաքական տնտեսութեան եւ բարոյականի.— Այս երկուքին միջև մեր դիտել տուած համաձայնութիւնը ո՛չ կատարեալ է և ո՛չ հաստատուն: Գործաւորին թոշակը, վաճառքին գինը իրապէս չեն որոշուիր ո՛չ գործաւորին արժանիքովը ո՛չ ալ աշխատողին ջանքովը: Շատ պատուական գործաւոր մը՝ որ իր բովանդակ ուժերովը կ'աշխատի՝ կրնայ չունենալ թոշակ մը ունենալ, և մեծ ջանքեր արժող առարկայ մըն ալ կրնայ աժան ծախուիլ: Այդ թոշակներն ու այդ արժէքները կ'որոշուին մարդոց մրցումովը և բարոյական արժանիքէ անկախ պարագաներով: Այսպէս է նաև պերճանքի և հարստութեան (fortune) համար, որոնք տնտեսական օրէնքներու զօրութեամբն իսկ՝ կրնան բաժին իյնալ անարժան անհատներու:

Վերջապէս ընդհանուր եղանակով մը՝ երբ քաղաքական տնտեսութիւնը հաշիւ առնէ մարդոց արժանիքները՝ անոնց զօրութիւնն ու յաջողութիւնները նկատի կ'ունենայ: Ան խստօրէն կը կիրարկէ կեանքի կռիւին օրէնքը, ուստի և անողոք է տկարներուն հանդէպ, և տեղ չի տար բնաւ մարդասիրական զգացումին:

143.— Քաղաքական տնտեսութեան ու բարոյականի անկախութիւնը.— Այս ներհակութիւնները տեսանք արդէն՝ ստացուածներու բաշխումը ուսումնասիրելու ատեն: Հասկցանք թէ քաղաքական տնտես-

ատեան օրէնքները մեր գաղափարներէն ու մեր բարոյական ձգտումներէն անկախ բնական օրհնաներ են։ Անշուշտ մեր բարոյականը յաճախ կ'ընդհարի անոնց հետ, վասնզի իրականութիւնը գոյութիւն չէր ունենար եթէ կանոնաւոր ու բարւոք ուղղութեան մը չը հպատակէր, բայց բարոյականն ալ ներկայ իրականութենէն շա՛տ բարձր յարացոյց մը (idéal) կը ներկայացնէ մեզի։ Մենք միշտ կը պարտինք ջանալ աւելի արդար ընել զօրաւորին օրէնքին համաձայն կատարուած այդ կոպիտ բաշխուածները, ուստի և մարդասիրութիւնը (charité) կը պարտի գամ քան զգամ ձևափոխել և մեղմել քաղաքական տնտեսութեան օրէնքները։

...

ՎԵՐՋ

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԱՌԱՐԿԱՅ ԵՒ ՄԵԹՈՏ ԲԱՐՈՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԵՍ

1.— *Առարկայ բարոյագիտութեան.*— 1
2.— *Բարոյական իրողութիւններ.*— 1
3.— *Բարիին սկզբունքը.*— 1
4.— *Բարոյագիտութեան մեթոդը.*— 2
5.— *Բարոյագիտութեան բաժանումը.*— 2

§ 2.— ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԻՒՆ, ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

6.— *Բարիին գաղափարը.*— 3
7.— *Պարտքի գաղափարը.*— 3
8.— *Բարոյական օրէնքի հանգամանքը.*— 3
9.— *Բարոյական պարտականութեան բացարձակութիւնը.*— 3
10.— *Պարտականութեան տիեզերական նկարագիրը.*— 4
11.— *Արժանիքի եւ ապարժանիքի գաղափարը.*— 4
12.— *Հատուցում.*— 5

§ 3.— ՋԳԱՅՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

(ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏՈՎ)

13.— *Բարոյական զգացումներ.*— 5
14.— *Բնազդներն, հակումներն եւ ունակութիւնները բարոյականի մէջ.*— 6

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

15.— *Բարոյական դրութիւնները.*— 7

Ա. ԵՐՋԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՆԵՐԸ

16.— *Հաճոյքին բարոյականը.*— 7
17.— *Շահու բարոյականը.*— 8

ՀԱՏ. ԵՐԵՍ
18. — Երկու բարոյականներու բաղդատութիւնը. — 8
19. — Հանրային շահու բարոյականը. — 9
20. — Լաւիմաց շահու բարոյականը. — 10

ԳԼՈՒԽ Գ.

§ 1. — ՊԱՐՏՔ ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

21. — Պատասխանատուութիւն եւ իր տեսակները. — 11
22. — Պատասխանատուութեան պայմանները. — 11
23. — Հատուցումներ. — 12

§ 2. — ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՆԵՐԸ

24. — Բանապաշտական բարոյականներ. — 13
25. — Պղատոնի բարոյականը. — 13
26. — Ստոյիկեան բարոյականը. — 14
27. — Քանդի բարոյականը. — 15

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄՈԼՈՒԹԻՒՆ

§ 1. — ՄԱՍՆԱՒՈՐ ՊԱՐՏՔԵՐ

28. — Գործնական բարոյականը. — 17
29. — Բարոյական գաղափարներու զանազանութիւններ. — 17

§ 2. — ՄԱՍՆԱՒՈՐ ՊԱՐՏՔԵՐ ՄԵՐ ՄԱՐՄՆԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԲ

30. — Անձնական պարտքեր. — 18
31. — Կեանքի պահպանումի պարտականութիւնը. — 18
32. — Անձնասպանութիւն. — 19
33. — Առողջութիւն, ճգնաւորութիւն. — 19
34. — Ժուժկալութիւն. — 20
35. — Աշխատութիւն. — 21
36. — Խնայողութիւնը. 21

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ի ՄԱՍԻՆ ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՏ. ԵՐԵՍ

37. — *Կրթութիւն, ճշմարտասիրութիւն.* — 22
38. — *Խոհեմութիւն.* — 23
39. — *Արիութիւն.* — 23
40. — *Պատասխանատուութեան զգացում, անձնական արժանապատուութիւն եւ բարոյական ինքնավարութիւն.* — 24

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԱԼՔՈԼԱՄՈԼՈՒԹԻՒՆ

1. — ԱԼՔՈԼԱՄՈԼՈՒԹԵԱՆ ՎՏԱՆԳՆԵՐԸ

42. — *Արբեցութիւն.* — 25
43. — *Ալքոլամոլութիւնը.* — 26
44. — *Ալքոլին վտանգները անհատին համար.* — 27
45. — *Ալքոլին վտանգները ընտանիքին եւ ընկերութեան համար.* — 28
46. — *Պայքարը ալքոլամոլութեան դէմ.* — 29

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

§ 1. — ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

47. — *Ընտանիքին բնական ծագումը.* — 31
48. — *Ընտանիքին զանազան ձեւերը.* — 31
49. — *Հեղինակութիւնը ընտանիքին մէջ.* — 32

§ 2. — ՊԱՐՏՔԵՐԸ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ՄԷՋ

50. — *Ընտանիքին առաքինութիւնը.* — 33
51. — *Ծնողաց պարտականութիւնները.* — 34
52. — *Զաւակներու պարտականութիւնները.* — 34
53. — *Ընտանիքին ոգին.* — 35

§ 3.— ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՏ. ԵՐԵՍ
54.— *Դաստիարակութեան առարկան.*— 36
55.— *Ֆիզիգական դաստիարակութիւնը.*— 36
56.— *Զգացողութեան դաստիարակութիւնը.*— 36
57.— *Իմացականութեան դաստիարակութիւնը.*— 37
58.— *Գործունէութեան դաստիարակութիւնը.*— 39
59.— *Բարոյականութեան դաստիարակութիւնը.*— 39

ԳԼՈՒԽ Է.

ԸՆԿԵՐԱՑԻՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԻՐԱՒՈՒՆՔ.— ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՄԱՐԴԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ

§ 1.— ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

60.— *Ընկերականութեան բնազդը.*— 41
61.— *Ընկերային պարտականութիւններ.*— 42
62.— *Արդարութեան պարտականութիւնները.*— 42
63.— *Իրաւունքը.*— 43
64.— *Իրաւունքի ծագումը.*— 44

§ 2.— ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

65.— *Արդարութեան եւ Մարդասիրութեան (գթութեան) զանազանութիւնը.*— 45
66.— *Արդարութեան ու գթութեան համաձայնութիւնը.*— 46
67.— *Մարդասիրական պարտուց ծագումը.*— 47
68.— *Պարտականութեանց աստիճանը.*— 48
69.— *Դրական պարտականութիւնները, Անծնուիրութիւն.*— 48
70.— *Վեհանձնութիւն.*— 49
71.— *Մարդասիրութիւն.*— 49
72.— *Համերաշխութիւն.*— 50

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԻՐԱՒՈՒՆՔ, ՄԵԾԱՐԱՆՔ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ.— ԽՈՐՀԵԼՈՒ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

73.— *Մասնաւոր իրաւունքներ.*— 52

§ 1.— ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ

ՀԱՏ. ԵՐԵՍ
74.— *Մարդասպանութեան ոճիրը.*— 52
75.— *Անձնապաշտպանութեան իրաւունքը.*— 53
76.— *Մենամարտ.*— 53
77.— *Պատերազմ.*— 54
78.— *Մահու պատիժ.*— 55

§ 2.— ՄԵԾԱՐԱՆՔ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ

79.— *Գործելու ազատութիւնը.*— 55
80.— *Գերութիւն.*— 56
81.— *Տարկութիւն.*— 57
82.— *Իշխանութեան զեղծումները.*— 57

§ 3.— ՄԵԾԱՐԱՆՔ ԱՆՁԵՐՈՒ՝ ԻՐԵՆՑ ԶԳԱՑՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

83.— *Ակնածանք.*— 57
84.— *Մեծարանք անձերու՝ իրենց պատիւին մէջ.*— 58
85.— *Զրպարտութիւն.*— 58
86.— *Զարախօսութիւն.*— 59

§ 4.— ԱՆՁԵՐՈՒ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ՝ ԻՐԵՆՑ ԻՄԱՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ.— ԽՈՐՀԵԼՈՒ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

87.— *Ստախօսութիւն.*— 60
88.— *Խորհելու ազատութիւնը.*— 60
89.— *Խղճի ազատութիւն.*— 61

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՍՏԱՑՈՒԱԾՔ ԵՒ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

§ 1.— ՍՏԱՑՈՒԱԾՔԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏՈՎ

90.— *Ստացուածքի սահմանը.*— 62
91.— *Ստացուածի իրաւունքը՝ պէտքի վրայ հիմնուած* 62
92.— *Առաջին ստացորդին իրաւունքը.*— 63

ՀԱՏ. ԵՐԵՍ
93. — *Ստացուածքի իրաւունքը աշխատութեան վրայ հիմնուած.* — 64
94. — *Օգտակարութեան ու արժէքի զանազանութիւնները.* — 65

§ 2. — ՍՏԱՑՈՒԱԾԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

95. — *Հասարակաց ստացուածքն ու անձնական ըստացուածքը.* — 66
96. — *Ցառաջդիմութիւն ճարտարարուեստի եւ անհատական սեպհականութեան.* — 69
97. — *Պայման աշխատանքի, անհատական պատասխանատուութիւն.* — 69
98. — *Անհատական սեպհականութեան տնտեսագիտական արդիւնքները.* — 70
99. — *Սեպհականութեան իրաւունքի բնոյթը.* — 72
100. — *Գողութիւն.* — 72
101. — *Ժառանգութիւն.* — 73
102. — *Մարդասիրութիւն (= գթութեան) մասնաւոր պարտականութիւններ.* — 74

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ. — ԱԶԳ ԵՒ ՕՐԷՆՔ. — ՀԱՅՐԵՆԻՔ. — ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՐ ՊԱՇՏՕՆՆԵՐԸ. — ՌԱՄԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ. — ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՒԱՍԱՐՈՒԹԻՒՆ

§ 1. — ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԸ

103. — *Սահման պետութեան.* — 76
104. — *Ծագում պետութեան.* — 76
105. — *Ընկերային դաշնը.* — 77
106. — *Հայրենասիրութիւն.* — 79
107. — *Պետութեան նպատակը.* — 79

§ 2. — ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՏ. ԵՐԵՍ

108. — *Ընկերային դաշնի յօդուածները.* — 80
109. — *Պետութեան բնապետական տեսութիւնը.* — 81
110. — *Պետութեան ազատական տեսութիւնը.* — 82
111. — *Ռամկավարութիւն, բոլշեւիկեան եւ բոլշեւիկեան հաւասարութիւնը.* — 82
112. — *Հասարակական իշխանութիւն.* — 83
113. — *Միծամասնութեան սկզբունքը.* — 84

§ 3. — ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԸ

114. — *Կառավարութիւն.* — 84
115. — *Երկեակ իշխանութիւնները.* — 85
116. — *Օրէնք.* — 86
117. — *Կառավարողներու իրաւունքները.* — 86
118. — *Պատիժ.* — 87
119. — *Ընկերութեան պաշտպանութիւնը.* — 88
120. — *Կառավարողներու պարտականութիւնները.* — 89
121. — *Քաղաքացիներու իրաւունքը.* — 90
122. — *Քաղաքացիներու պարտականութիւնները.* — 90
123. — *Իրաւունք ազգաց.* — 92

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԱՂԵՐՍՆԵՐԸ

§ 1. — ՔԱՂԱՔԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

124. — *Քաղաքական տնտեսութեան սահմանը.* — 94
125. — *Հարստութիւններու արտադրութիւնը.* — 95
126. — *Բնական զօրութիւնները.* — 95
127. — *Աշխատանք.* — 96
128. — *Ձարտարարուեստական կազմակերպութիւն.* — 96
129. — *Դրամագլուխ.* — 97
130. — *Հարստութիւններու բաշխումը.* — 98
131. — *Թոշակ.* — 98

ՀԱՏ. ԵՐԵՍ
132. — Ձեռնարկութին շահը. — 99
133. — Դրամագլուխին հասը. — 99
134. — Հարստութեանց շրջարերումը. — 100
135. — Դրամը. — 101
136. — Վարկ. — 101
137. — Վաճառականութիւն. — 102
138. — Սպառումը. — 103
139. — Պերճանք. — 103
140. — Բնակչութիւն. — 103

§ 2. — ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ ԱՂԵՐՍՆԵՐԸ

141. — Քաղաքական տնտեսութեան եւ բարոյականի հաւաճայնութիւնը. — 104
142. — Ներհակութիւն քաղաքական տնտեսութեան եւ բարոյականի. — 105
143. — Քաղաքական տնտեսութեան ու բարոյականի անկախութիւնը. — 105

ԱՄԲՈՂՋ ԳՈՐԾԵՐ ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԴՈՒՐԵԱՆԻ

		Շիլին
Ա.	Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան	3
Բ.	Հայոց Հին Կրօնը *կամ* Հայկական Դիցաբանութիւն	2
Գ.	Ազգային Պատմութիւն	3
Դ.	Համառօտ Պատմութիւն Փիլիսոփայութեան (*Է. Պուարաք*) *և* Պղատոնի Եւթիփռոն եւ Իոն (*Թարգմանութիւնք*)	1 1/2
Ե.	Դասական Մատենագրութիւն	1
Զ.	Ուսումնասիրութիւնք եւ Քննադատութիւնք	4
Է.	Կրօններու Պատմութիւն	3
Ը.	Բարոյագիտութիւն	1

ԳԻՆ՝ ՄԷԿ ՇԻԼԻՆ